अथाच्सन्धिप्रकरणम्

इको यणचि ६.२.७७ इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये। सुधी उपास्य इति स्थिते। स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः। सुध्य् उपास्य इति जाते।

संस्कृतव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयम्, इकः इति षष्ठ्यन्तं, यण् इति प्रथमान्तं अचि इति सप्तम्यन्तं पदम्। संहितायाम् इत्यस्य अधिकारः। इकः इत्यत्र अनिर्धारित सम्बन्धविशेषे षष्ठी, तस्मात् **षष्ठी स्थाने योगा** इति परिभाषासूत्रेण स्थाने इति लभ्यते। यण् इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। अचि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् **तस्मिन्निर्तिनिर्दिष्टे पूर्वस्य** इति परिभाषासूत्रेण अव्यवहितपूर्वस्य, इत्यर्थो लभ्यते। इत्थं सर्वेषां पदस्परमन्वयेन सूत्रस्यार्थो भवति यत् अच् प्रत्याहारे परे ततोऽव्यवहितस्य पूर्वस्य इकः स्थाने यण् भवति संहितायां विषये। संहिता च अर्धमात्राधिककालव्यवधानाभावः अर्थात् अर्धमात्राकालपर्यन्तं ततो न्यूनो वा उच्चारणकालः संहिता भवति तस्यां संहिताविषयभूतायाम् इकः स्थाने यण् भवतीति। इकः इति स्थानी, यण् इति आदेशः। इक् इत्यनेन इ उ ऋ लृ इत्येते चत्वारो वर्णाः यण् इत्यनेन च, य व र ल इत्येते चत्वारो वर्णा गृह्यन्ते। अत्र इकः स्थाने स्थान-आन्तर्यात् स्थानसमीप्यात् वा इकारस्य स्थाने यकारः उकारस्य स्थाने वकारः, ऋकारस्य स्थाने रेफ लृकारस्य च स्थाने लकारादेशो भवति । नात्र 'यथासंख्यमनुदेश समानाम्' इति नियमेन यथासंख्यं यणादेशः सवर्णसंज्ञायां सत्यां यण् इत्यनेन सप्तवर्णा इक्इत्यनेन षट्षष्टिवर्णा गृह्यन्ते तस्मान्न यथासंख्यम्, किञ्च प्रत्याहारपठितवर्णानामेव ग्रहणेनापि ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञायां ऋकारस्य स्थाने लकारादेशः, लृकारस्य च स्थाने रेफादेशः स्यात्। अतो न यथासंख्येन निर्वाहः। अत एवोक्तम् मूले **स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकार** इति। एवेन सुधी उपास्य इत्यत्र यणादशे यकारे कृते सुध् य् इति स्थिति र्भवति।

अनचि च ८.४.४७ अच परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि। इति धकारस्य द्वित्वम्।

संस्कृतव्याख्या- अत्र पदद्वयं वर्तते। अनचि इति सप्तम्यन्तं पदम्, च इत्यव्ययं प्रथमान्तम्। अत्र **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको** वा इति सूत्रात् यरः इत्यस्य वा इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति एवम् **अचो रहाभ्यां द्वे** इति सूत्रात् अचः द्वे इत्यनयोरप्यनुवृत्तिः भवति।

सूत्रे अनचि इत्यत्र न अच्, अनच्, तस्मिन् अनचि इति नञ्तपुरुषः। नञ् समासस्य द्विविधोऽर्थ**: पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्च,** पर्युदासः सदृशग्राही भवति, पर्युदासस्वीकारे अच् भिन्ने अच् सदृशे वर्णे परे इत्यर्थः स्यात्, तेन हल् वर्णे परे सत्येव इत्यर्थः सम्पद्येत, परं हलिपरे तदभावे च अच्रहिते द्वित्वविधानाय अत्र प्रसज्यप्रतिषेधः स्वीक्रियते। इत्थम् अचः परस्य यरः स्थाने विकल्पेन द्वित्वं भवति अचिभिन्ने परत्वे इति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। अत्रेदमाशङ्कते अच्भिन्नइत्युक्ते **हलि** पर इत्यर्थे सत्वे ''**हलि च**'' इत्येव कथं न सूत्रितम्, तदुच्यते तथा **कृते** हलि

परत्व एव द्वित्वं भविष्यति न तु हलि रहिते, एतेन भाष्योदाहृते वाक् वाक्क् इत्यत्र द्वित्वं न स्यात्। अत: अनचि इत्येवोक्तम् न तु 'हलि च' इति।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १.१.५६ आदेश: स्थानिवत्स्यात्, न तु स्थान्यालाश्रयविधौ। अनेनेह यकारस्य स्थानविद्भावेनाच्त्वमाश्रित्य ''अनचि च'' (सू. ४८) इति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्य, अनल्विधौ इति तन्निषेधात्।

संस्कृतव्याख्या- अतिदेशसूत्रमिदम्। स्थानिवत् आदेश: अनल्विधौ इति सूत्रस्य पदविभाग:। स्थानिना तुल्यम् इत्यर्थे वतिप्रत्ययेन निष्पन्नस्य स्थानिवत् इत्यस्य स्थानीसदृशमित्यर्थ:। आदेश: इति प्रथमान्तं पदम्, तेन आदेश: स्थानिसदृशो भवति इत्यर्थो लभ्यते। अला विधि: अलो विधि: (अल परस्य विधि:) अलो विधि: (अल: स्थाने विधि:) अलि विधि: इति चतुर्भिविग्रहैर्निष्पन्न अल्विधि इति, न अल्विधिरिति अनल्विधि: तस्मिन् अनल्विधौ इति। एतेन अलाश्रयभिन्ने विधौ इत्यर्थ:। इत्थं सर्वम् संहृत्य सूत्रस्यार्थो भवति यत् स्थानिभूते, स्थानिसम्बन्धि वा अलाश्रये विधौ कार्ये कर्त्तव्ये आदेश: स्थानिसदृशो भवति इति। एतेन सुध् य् उपास्य: इत्यत्र इकारस्य स्थाने जातस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेन यकारेऽच्त्वमाश्रित्य तद् अचि परत्वात् **अनचि** च इति सूत्रेण अत्र द्वित्वनिषेध: स्यादिति न शङ्कनीयम्, सूत्रे अनल्विधि इति ग्रहणात्। तथाहि = अल् इति वर्णपर्याय: तदाश्रयभिन्न एव अनेन स्थनिवद्भावात् इति तात्पर्यम् अत्र अलाश्रय एव विधि: अर्थात् यकारादेशस्थानीभूतो योऽल् ईकार:, तद्गतमच्त्वम् यकारे तदाश्रित्य द्वित्वनिषेधो न इति भाव:। अतो न अनेन सूत्रेणात्र स्थानिभाव इति तात्पर्यं बोध्यम्।

अत्र सूत्रे अनल्विधौ इत्यत्र अल्विधि इत्यस्य चतुर्विधविग्रहस्य सम्भवात् तस्य प्रत्येकं प्रयोजनं कथयति। तद्यथा- **अला विधि** इति तृतीयान्तेन सह विधिशब्दस्य समासे **व्यूढोरस्केन** इत्यत्र नस्य णत्वं न भवति। तथाहि अत्र **विसर्जनीयस्य स** इति सूत्रेण विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य स्थानिवद्भावेन विसर्गत्वमादाय, विसर्गस्य च अट्प्रत्याहारे ग्रहणात् अट्त्वमाश्रित्य, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेन इति सूत्रेण अडव्यवधानेऽपि विधीयमानं णत्वं न भवति।

अल: परस्य विधौ इति विग्रहेण समासे स्वीकारे '**द्यौ:**' इत्यस्य **सिद्धि:**। तथाहि दिव् शब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ सकारस्य **हलङ्याादिना** लोपो न भवति। अन्यथा दिव् सु इत्यवस्थायाम्, '**दिव औत्**' इति सूत्रेण नकारस्य स्थाने औकारदेशे दि औ स् स्थिते वकारस्थानिकस्य औकारस्य स्थानिवद्भावेन हल्त्वात् तत: परस्य स् इत्यस्य लोप: स्यात्। एतद्विग्रहस्वीकारे अल: परस्य हल्त्वपरकस्य सुलोपस्य कार्ये कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवतीति।

अलो विधि: (अल स्थाने विधि:) इति विग्रहे अल्विधिरिति स्वीकारे **द्यु काम:** इत्यत्र **दिव उदिति** वकारस्थानिकस्य उकारस्य स्थानिवद्भावेन वकारातिदेशे **लोपो व्योर्वलि** इति सूत्रेण प्राप्तो लोपो न भवति।

अलिविधौ इति सप्तम्यन्तेन सह समासे कृते ''क इष्ट:'' इत्यादौ यज् धातो: स्थाने सम्प्रसारणे इकारादेशस्य स्थानिवद्भावो न भवति, अन्यथा यकारस्थानिकसम्प्रसारणस्य इकारस्य स्थानिवद्भावेन यकारसत्वात् तस्य च हश् प्रत्याहारे सत्वात् **हशि च** इति सूत्रेण क र् इष्ट इत्यवस्थायाम् उत्वं स्यात् तन्न भवतीति।

इत्थं चतुर्विधविग्रहमादाय अल्विधिभिन्न एव स्थानिवद्भावस्य निषेधं बोधयितुं सूत्रे सामान्यरूपेण कथयति न तु स्थान्यलाश्रयविधौ इति।

अच: परस्मिन् पूर्वविधौ १.१.५४ अल्विध्यर्थमिदम्। परानिमितोऽजादेश: स्थानिवत् स्यात्। स्थानिभूतादच:, पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये। इति यण स्थानिवद्भावे प्राप्ते-

संस्कृतव्याख्या- अल्विधौ स्थानिवद्भावं कर्त्तुं सूत्रमिदमारभते। इदमप्यतिदेशसूत्रम्। अच: परस्मिन् पूर्वविधौ इति पदत्रयमत्र वर्तते। अच इति षष्ठयन्तम् षष्ठ्यन्तत्वात् स्थाने इत्यर्थो लभ्यते तेन अच: स्थान इत्यर्थ:। परस्मिन् इति निमित्तेऽर्थे सप्तम्यन्तं पदम्, पूर्वविधौ इति च विषयेऽर्थे सप्तम्यन्तं पदम्। **पूर्वस्य विधि:** पूर्वविधि:,

पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिः, तस्मिन् पूर्वविधौ इति। अत्र पूर्वशब्दः सापेक्षः सावधिकश्च। त्रयं चात्र सन्निहितं, स्थानी, आदेशः निमितञ्च। स्थान्यपेक्ष्यैवात्र पूर्वत्वं विवक्षितं स्थानिन आदेशेन अपहृतत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या तत्पूर्वत्वस्य सम्भवात् तेन स्थानी अपेक्ष्यते। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् **परनिमित्तमाश्रित्य** विधीयमानो योऽजादेशः तस्य स्थानिवद्भावो भवति स्थानीभूतात् अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य कार्ये कर्त्तव्ये। अर्थात् अच्निमित्तात् पूर्वस्य कार्यस्य कर्त्तव्ये स्थानिभूतालाश्रये परनिमित्तो अजादेशः स्थानिवत् भवतीति। तद्यथा-सु ध् य् उपास्य इत्यत्र अच् परत्वाभावे ततः पूर्वस्य धकारस्य द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानीभूतस्य ईकारस्य स्थाने विधीयमानस्य यकारस्य स्थानिवद् भावः प्राप्नोति। एतेन स्थानिवद्भावेन अच्त्वे परत्वे **अनचि च** इति सूत्रेण धकारस्य द्वित्वन्न। अतः तन्निषेधाय अग्रिमं सूत्रम् उपस्थाप्यते-

न पदान्तद्विर्वचन वरे यलोप स्वर सवर्णानुस्वार दीर्घ जश्चर्विधिषु १.१.५८ पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्। इति स्थानिवद्भावनिषेधः।

संस्कृतव्याख्या- अपवादसूत्रमिदम्- विशेषो विधिरपवादः। पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य निषेधोऽनेन सूत्रेण भवति।

अत्र सूत्रे पदद्वयम्। न इत्यव्ययम् प्रथमान्तं पदान्तेत्या दिसप्तमीबहुवचनान्तं पदम्। अत्र स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इति सूत्रात् स्थानिवत्, आदेशः इत्यनयोः, अचः परस्मिन्पूर्वविधौ इतिसूत्रस्य च अनुवृत्तिर्भवति। सूत्रे न पदान्तेत्यादिद्विन्द्वसमासघटितस्य विधिशब्दस्य प्रत्येकमन्वयो भवति येन पदान्तविध्याद्यर्थो भवति। इत्थं सर्वमाहत्य सूत्रस्यार्थो भवति यत् **पदान्तविधिः,** द्विर्वचनविधिः वरेप्रत्ययेविधिः यलोपविधि स्वरविधिः सवर्णविधिः **अनुस्वार विधिः दीर्घविधिः जश्विधिः चर्विधिश्च** इत्येतेषु विधिषु कार्ये कर्त्तव्ये परनिमित्तकस्य अजादेशस्य स्थानिवद्भावो न भवतीति। अत्र पदान्तविधि इत्यत्र अन्तशब्दः चरमावयवे रूढ़ो वर्तते। तदुच्यते मूले **वृत्तौ- पदस्य चरमावये द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये** परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् इति।

प्रत्येकमुदाहरणं यथा- पदस्य चरमामावयवे विधौ स्थानिवद्भावनिषेधस्य उदाहरणम्- **कानि सन्ति, कौ स्तः।** तथाहि अस् धातोः लटि प्रथमाबहुवचने **श्नसोरल्लोपः** इति सूत्रेण धातोरकारलोपे **कानि सन्ति इत्यत्र** लुप्तस्य अकारस्य स्थानिवद्भावेन अच्परत्वात् **इको यणचि** इत्यनेन पदस्य चरमावयवस्य इकारस्य स्थाने यण्प्राप्नोति परन्तस्य चरमावयत्वेन कार्ये कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावस्य निषेधः। एवमेव कौ स्तः इत्यादावपि स्थानिवद्भावस्य निषेधात् न आवादेशः।

द्विर्वचनविधिकर्त्तव्यतायां स्थानिवद्भावस्य निषेधस्योदाहरणं यथा- सुधी+उपास्य इत्यत्र यणि कृते सुध् य् उपास्य इत्यवस्थायाम् **अनचि च** इति सूत्रेण धकारस्य द्वित्वे कर्तव्ये ईकारस्थानिकस्य यकारस्य न स्थानिवद्भावः।

वरे प्रत्यये परे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावस्योदाहरणं यथा- यायावर इत्यत्र याधातोः यङ्प्रत्यये **सन्यङोः** इति सूत्रेण द्वित्वे, **दीर्घोऽकित** इति सूत्रेण अभ्यासस्य दीर्घे यायाय इति जाते, धातुसंज्ञायां **यश्च यङः** इति सूत्रेण वर च्प्रत्ययेऽनुन्धलोपे यायाय वर इति जाते **अतो लोप** इति सूत्रेण यकारस्याकर लोपे **लोपोव्योर्वलि** इति सूत्रेण वरच् प्रत्ययस्य वकारस्य परत्वे वल्परत्वात् यलोपो भवति। अत्र वरे परे लुप्ताकारस्य स्थानिवद् भावो न भवति।

यलोपविधिकर्त्तव्यतायां स्थानिवद्भावनिषेधस्य उदाहरणम्- यातिः इति। अत्रापि यायाय ति इत्यवस्थायाम् अलोपे, **आतोलोप इटि** च आकारलोपे याय् ति इत्यवस्थायां यलोपो भवति। अत्रापि यलोपकर्त्तव्यतायाम् अल्लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवतीति।

उदात्तादिस्वरविधिकर्त्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवद्भावस्य उदाहरणम्= चिकीर्षकः। अत्र चिकीर्ष

अक इत्यवस्थायाम्, अतो: लोप, इति सूत्रेण अकारलोपो भवति। अत्र **लिति** ६.१.१९३ इति सूत्रेणोदात्तस्वरकर्त्तव्यतायाम् अकारलोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति।

सवर्णविधौ कर्त्तव्यतायां स्थानिवद्भावस्य निषेधस्य उदाहरणम्- शिण्ढि, इत्यत्र शि न ड् ढि इत्यवस्थायां नकारस्य अकारलोपे नस्यानुस्वारे ययि परे **अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण** इति सूत्रेण परसवर्णे कृते शिण्ढि इति रूपं भवति। अत्र परसवर्णविधिकर्त्तव्ये प्राप्तस्य अकारलोपस्य स्थानिवद्भावो निषिध्यते।।

अनुस्वारविधौ स्थानिवद्भावनिषेधस्योदाहरणं यथा- शिंषन्ति। शिनष् अन्ति इत्यवस्थायाम् **श्नसोरल्लोप** इति सूत्रेण नकारस्याकारलोपे, **नश्चापदान्तस्य झलि** इति सूत्रेण अनुस्वारे शिंषन्ति इति रूपं भवति। अत्र अनुस्वारविधौ कर्त्तव्ये अकारलोपस्य न स्थानिवद्भाव:।

दीर्घविधिकर्त्तव्यतायां स्थानिवद्भावस्य निषेधस्योदाहरणम्- प्रतिदीव्ना इति। प्रतिदिवन् शब्दात् तृतीयैकवचने टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे प्रतिदिवन् आ इत्यवस्थायां नकारात्परस्य अकारस्य **अल्लोपोऽन** इति सूत्रेण अल्लोपे **हलि च** इति सूत्रेण उपधादीर्घे प्रतिदीव्ना इति रूपं भवति, अत्र उपधादीर्घकर्त्तव्यतायां परनिमित्तकस्य अजादेशरूपस्य अल्लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति।

जश्त्वविधि कर्त्तव्यतायाम् स्थानिवद्भावस्य निषेधस्योदाहरणम्- सग्धि इति। समानाग्धि-**अदनं सग्धिरिति।** अद्भक्षणे इत्यस्मात् क्तिन् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे **बहुलं छन्दसीति** सूत्रेण अद: स्थाने घस्लादेशे, **घसिभसोर्हलि** च इति सूत्रेण उपधालोपे, **झलो झलि** इति सूत्रेण सलोपे, तकारस्य धत्वे, ''**झलां जश् झशि**'' इति सूत्रेण धकारस्य दकार:। अत्र जश्त्वे कर्त्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् भवति।

चर्विधौ कार्ये कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावस्य निषेधस्योदाहरणं यथा- चक्षतु:। घस् धातो र्लिटि लकारे प्रथमाद्विवचने तत्स: स्थाने अतुस् आदेशे घस् अतुस् ''इत्यवस्थायाम् धातोर्द्वित्वे, हलादिशेषे कुहोश्चु इति सूत्रेण चवर्गादेशे झकारे, तस्य च जश्त्वे ज घ स् अतुस् इत्यवस्थायाम् **गमहनेत्यादिसूत्रेण** उपधालोपे, **खरि च** इति सूत्रेण धकारस्य चर्त्वे जक् स् अतुस् इति जाते, **शासिवसिघसीनां** इति सूत्रेण सस्य षत्वे वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे चक्षतु इति रूपं भवति। अत्र चर्त्वे कार्ये उपधालोपस्य स्थानिवद्भावो न भवतीति।

इत्थम्= सु ध् य् इत्यवस्थायाम् **अनचि च** इति सूत्रेण द्वित्वे कार्ये कर्त्तव्ये अनेन स्थानिवद्भावस्य निषेधे धकारस्य द्वित्वे सु ध् ध् य् उपास्य इति स्थिति:। ततोऽग्रिमं सूत्रमुपस्थापयति-

झलां जश् झशि ८.४.५३ स्पष्टम्। इति धकारस्य दकार:।

संस्कृतव्याख्या- विधिसूत्रमिद्। अत्र झलाम् इति इत्युद्देश्यवाचकं षष्ठ्यन्तं पदम्, जश् इति विधेयं प्रथमान्तं पदम्, झशि इति निमित्तबोधकं सप्तम्यन्तं पदम्। झशि इत्यत्र सप्तत्यन्तत्वात् **तस्मिन्नित्या**दिपरिभाषासूत्रेण अव्यवहितपूर्वस्य इत्यर्थो लभ्यते। एतेन झलां स्थाने जश्वर्णा भवन्ति झश्प्रत्याहारस्थे वर्णे परे झशोऽव्यवहितपूर्वस्य इति सूत्रार्थ: संगच्छते। इत्थं सु ध् य् य् इत्यवस्थायां पूर्वधकारस्य जश्त्वे दकारे कृते सु द् ध् य् उपास्य: इति स्थितिर्भवति।

अदर्शनं लोप २.२.६० प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसञ्ज्ञं स्यात्।

संयोगान्तस्य लोप ८.२.२३ संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोप: स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते। यण: प्रतिषेधो वाच्य: (वा.४८०६) यणो मयो द्वे वाच्य: (वा. ५०१८) मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी इति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम्। तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पत्वाच्चत्वारि रूपाणि। एकधमेकयम्, द्विधं द्वियम्, द्विधमेकयम्, एकधं द्विधम्। सुदूध्युपास्य:। मध्ध्वरि:। यात्त्रंश:। लाकृति:।

संस्कृतव्याख्या- अदर्शनं...........। सु ध् ध् य् उपास्य इत्यत्र संयोगान्तलोपस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्र च लोपशब्दस्य स्वरूपं विज्ञापययितुमिदं सूत्रमुपस्थापयति- **अदर्शनमित्यादि।** संज्ञासूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। न दर्शनम् अदर्शनम्, दर्शनस्य अभावोऽदर्शनमिति वेति प्रथमान्तं पदम्, लोप इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्, दर्शनमत्र विशिष्टरूपकं, तथाहि शब्दानुशासनप्रस्तावात् **शब्दविषयकं श्रवणम्** अत्र दर्शनम्, दर्शनस्य अभाव अदर्शनम् इति विग्रहे अर्थाभावेऽव्ययीभावसमासघटितं पदम्। अत्र **स्थानेऽन्तरतम** इति सूत्रात् स्थाने इत्यनुवर्तते तस्य च प्रसङ्ग इत्यर्थः पूर्वं निरूपितम्। इत्थं सर्वम् संहृत्य सूत्रस्यार्थो भवति यत् शास्त्रतः शब्दस्य कस्यचित् प्रसङ्गे सति कस्यचित् अश्रवणं लोपसंज्ञं भवतीति। एतदेवभिप्रेत्य मूल उच्यते **प्रसक्तस्य अदर्शनम्** इति। शास्त्रस्य प्रसक्तौ एव अश्रवणं लोपसंज्ञकम्। अन्यथा प्रसक्तिं विना अश्रवणस्य लोपसंज्ञास्वीकारे दधि शब्दात् क्विपः अभावेऽपि अश्रवणमात्रेण लोपसंज्ञायां **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणेन ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्''** इत्यनेन तुकागमे 'दधित्' इत्यनिष्टापत्तिः स्यात् तन्माभूत् तदर्थं वृत्तौ प्रसक्त इत्युक्तम्। इत्थं शास्त्रे कस्यचित् प्रसक्तस्य शास्त्रेण उपस्थापितस्य अश्रवणस्य लोपसंज्ञा भवतीति।

संयोगान्त--------। अत्र पदद्वयम्। संयोगान्तस्य इति षष्ठ्यन्तं, लोप इति प्रथमान्तं पदम्। अत्र पदस्य अधिकारो वर्तते। संयोगः अन्ते यस्य तत् संयोगान्तं तस्य संयोगान्तस्य। **अलोऽन्त्यस्य** इति सूत्रात् अन्त्यस्य, **षष्ठीस्थाने योगा** इत्यतः स्थाने इत्यस्योपस्थितिर्भवति। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् संयोगान्तं यत्पदं, तस्य पदस्य अन्त्यस्य अलः स्थाने लोपो भवतीति।

तदुच्यते वृत्तौ संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्। अत्र संयोगमिति पदस्य विशेषणं, विशेषणत्वाच्च **येन विधिरित्यादिना** तदन्तविधिसम्भवे सूत्रे अन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् किञ्च संयोगौ अन्तौ यस्य इति विग्रहेण प्रत्येकं संयोगसंज्ञा। पक्षे दृषत्करोति, सुदृषत्प्रासादः इत्यादौ लोपं वारयितु सूत्रे अन्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति कथनमपि नोचितं यतोहि संयोगसंज्ञा व्यासज्यवृत्तिधर्मः, व्यासज्यवृत्तिर्धर्मश्च प्रत्येकवृत्तित्वधर्मः, किञ्च संयोगसंज्ञा इति महासंज्ञाकरणादपि एकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यति अतः सूत्रेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थमिति बोध्यम्।

यण्------। वचनरूपेण पठितमिदं वार्तिकम्। यणः संयोगान्तलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकार्थः। अर्थात् **''संयोगान्तस्य लोपः''** इति सूत्रेण संयोगान्तपदस्य अन्ते विधीयमानो लोप यण्वर्णस्य न भवतीति तात्पर्यम्। इत्थम्- सु द् ध् य् उपास्य इत्यत्र संयोगान्तपदस्यान्ते यकारस्य लोपो न भवति, संयोगे च **सुद्ध्युयास्य** इति द्वित्वाभावपक्षे **सुध्युपास्य** इति।

यणो मयो-----। यण्प्रत्याहारात् परस्य मय् प्रत्याहारस्य वर्णस्य द्वित्वं भवतीति वार्तिकार्थः। यत्र अचः परे यरो न भवति परं यरः परे अच् भवति तत्र **''अनचि च''** सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति, तादृशस्थले अनेन वार्तिकेन द्वित्वं भवति। इत्थमनेन वार्तिकेन धकारस्य द्वित्वमिति। **मय इति पञ्चमी यण् इति षष्ठी** इति पक्षे यकारस्य द्वित्वमिति। अत्रेदं तात्पर्यं यत् भाष्यकारेणात्र द्विविधोऽपि पक्ष स्वीकृतः। **यणो मयो द्वे वाच्य** अस्मिन् वार्तिके यणः इत्यत्र षष्ठी मय इत्यत्र पञ्चमी इत्येकः पक्षः। अस्मिन् पक्षे यण्प्रत्याहारात्परस्य मयस्य द्वित्वं भवतीत्यर्थः। अथ च मय इत्यत्र पञ्चमी यणः इति षष्ठी इति द्वितीयः पक्ष, अस्मिन्पक्षे मय् प्रत्याहारात्परस्य यणः द्वित्वं भवति इत्यर्थः। द्वितीयं पक्षमादाय सु द् ध् य् उपास्य इत्यत्र मय् प्रत्याहारे पठितवर्णः धकारः ततः परस्य धकारस्य द्वित्वम्। इत्थं धकारस्य च द्वित्वविकल्पात् चत्वारि रूपाणि। तथाहि- एकधमेकयम्- **सुध्युपास्य** इति। द्विधं द्वियम्- **सुद्ध्य्युपास्यः** इति। द्विधकमेकयम् **सुद्ध्युपास्य** इति। एकध द्वियम्- **सुध्य्युपास्य** इति।

सुद्ध्युपास्यः- सुधी+उपास्य इत्यत्र **स्थानेऽन्तरतमः, तस्मिन्निितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य** इति परिभाषासूत्रद्वयसहाकारेण **इकोयणचि** इति सूत्रेण ईकारस्य स्थाने यणि यकारादेशे सुध् य् उपास्य इति जाते **अचः परस्मिन् पूर्वविधौ** इति सूत्रेण यकारस्य स्थानिवद्भावे प्राप्ते **न पदान्तद्विर्वचनेत्यादिना** सूत्रेण स्थानिवद्भावस्य

निषेधे **अनचि च** इति सूत्रेण विकल्पेन धकारस्य द्वित्वे सु ध् ध् य् उपास्य इति जाते **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण धकारस्य जश्त्वे दकारे सु द् ध् य् उपास्य इति जाते **संयोगान्तस्य लोप** इति सूत्रेण यकारस्य लोपे प्राप्ते, **यणः प्रतिषेधो वाच्य** इति वार्तिकेन निषेधे **सुद्ध्युपास्यः** इति धकारस्य द्वित्वाभावपक्षे **सुध्युपास्य** इति रूपं भवति, ''**यणो मयो द्वे वाच्यः**'' इति वार्तिकेन विकल्पेन यकारस्यापि द्वित्वे **सुद्ध्य्युपास्य, सुध्य्युपास्य** इति रूपं द्वयमपि सिद्ध्यति।

मध्वरि= मधुर्नाम असुर विशेषः तस्य अरि मध्वरिः हरि इत्यर्थः। मधु+अरि इत्यत्र, **स्थानेऽन्तरतमः तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य** इति परिभषासूत्रद्वयसहकारेण उकारस्य स्थाने यणि वकारादेशे म ध् व् अरि इति जाते वकारस्य **अचः परस्मिन् पूर्वविधौ** इति सूत्रेण स्थानिवद्भावे प्राप्ते **न पदान्ते**त्यादिना सूत्रेण निषेधे, **अनचि च** इति सूत्रेण धकारस्य द्वित्वे म ध् ध् व् अरि इति जाते **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण धकारस्य जश्त्वे दकारे म द् ध् व् अरि इति जाते, **संयोगान्तस्यलोप** इति सूत्रेण वकारस्य लोपे प्राप्ते, **यणः प्रतिषेधो वाच्यः** इति वार्तिकेन निषेधे वर्णसम्मेलने मद्ध्वरि इति, धकारस्य द्वित्वाभावपक्षे मध्वरि इति, **यणो मयो द्वे वाच्यः** इति वार्तिकेन वकारस्यापि द्वित्वे मद्ध्व्वरिः, मध्व्वरि इति रूपद्वयमपि सिद्ध्यति।

धात्त्रंशः- धातुः अंश, धाता अंशो यस्य सः। धातृ+अंश इत्यत्र ''**स्थानेऽन्तरतमः**'' **तस्मिन्नित्यादि**परिभाषासूत्रद्वयसहकारेण **इको यणचि** इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने यणि रेफादेशे धा त् र् अंश इति जाते, स्थानिवद्भावस्य निषेधे, **अनचि च** इति सूत्रेण विकल्पेन तकारस्य द्वित्वे धात्त्रंश इति, द्वित्वाभावे धात्रंश इति रूपं भवति।

लाकृतिः= लृ वर्णस्य आकृतिरिवाकृतिर्यस्य स (श्रीकृष्णः) लृ+आकृतिः इत्यत्र '**स्थानेऽन्तरतमः**' **तस्मिन्नित्यादि** परिभाषासूत्रद्वयसहकारेण **इको यणचि** इति सूत्रेण लृकारस्य स्थाने यणि लकारादेशे संयोगे लाकृति इति रूपं भवति।

विशेषार्थपक्षे उदाहरणस्य सार्थक्यमपि **सुधीभिः उपास्य** कः इति चेत् **मध्वरिः** (विष्णुः) कोऽयं विष्णुः धातु अंशः, धातुः शरीरेण वाराह रामकृष्णादिरूपे अवतरति अथवा धाता अंशो यस्य विष्णोः नाभिकमलात् ब्रह्मणोत्पत्तिरिति। कीदृशः स विष्णु लृवर्णस्य आकृतिरिवाकृतिर्यस्य, अर्थात् तस्य प्राप्तिरत्यन्तं कठिनम्, अथवा श्रीकृष्ण एव। इत्थं धर्माचरणसंस्कृतिमपि ज्ञापयत्युदाहरणमुखेन व्याकरणस्य, श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेनेति।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ८.४.४८ पुत्रशब्दस्य न द्वे स्तः आदिनीशब्दे पर आक्रोशे गम्यमाने। पुत्रादिनी त्वमसि पापे। आक्रोशे किम्- तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव। पुत्रादिनी सर्पिणी।

तत्परे च (वा. ५०२१) पुत्र पुत्रादिनी त्वमसि पापे।

वा हतजग्धयोः (वा. ५०.२२) पुत्रहती-पुत्त्रहती। पुत्रजग्धी पुत्त्रजग्धी।

संस्कृतव्याख्या- नादि-------। द्वित्वनिषेधकम् अपवादसूत्रमिदम्। न आदिनी आक्रोशे पुत्रस्य इति सूत्रस्य पदच्छेदः। न इत्यव्ययम्। आदिनी इति ङ्यन्तलुप्तसप्तमीविभक्तिकम्, आक्रोशे इति सप्तम्यन्तम् (आक्रोशो= निन्दा) पुत्रस्य इति षष्ठ्यन्तम्। अत्र **अचोरहाभ्यां** द्वे इत्यस्मात् द्वे इति, **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा** इत्यस्मात् यरः, इति चानुवर्तते। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति अचः परस्य यरो द्वित्वं न भवति आदिनी शब्दे परे आक्रोशे विषये गम्यमाने सति। तद्यथा **पुत्रादिनी त्वमसि पापे।** पुत्रान् अत्तुम् (भोक्तुम्) शीलम् अस्या इत्यर्थे णिनिप्रत्ययान्तस्य ङीबन्तं पदम् आदिनी इति। **हे पापे त्वं पुत्रादिनी**= **पुत्रघातिनी** इत्यर्थे पुत्र+आदिनी इत्यवस्थायाम् उकारत्परस्य यरः तकारस्य अनचिच इति सूत्रेण प्राप्तस्य द्वित्वस्य अनेन निषेधो भवति। आक्रोशगम्य एवायं निषेधः वास्तविक

(यथार्थ) कथने तु द्वित्वं भवत्येव। यथा- पुत्रादिनी सर्पिणी। यस्याः पुत्राः स्वयमेव म्रियन्ते तां प्रति पुत्रादिनी इति वस्तुस्थितिकथने तु निन्दाया अभावात् न द्वित्वनिषेध इति।

तत्परे........। वार्तिकमिदम्। स आदिनी शब्दः परो यस्मात् सः तत्परः तस्मिन् तत्परे, अर्थात् आदिनी शब्दपरके पुत्रशब्दे परे (पुत्रादिनी शब्दके परे) पुत्रशब्दावयवस्य यरो द्वित्वं न भवतीति वार्तिकार्थः। तेन पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे इत्यत्र द्वित्वं न। पुत्रस्य पुत्रान् अत्ति। पूर्वसूत्रेण अप्राप्ते द्वित्वनिषेधे इदं वार्तिकम्।

वा हत.......। हतशब्दे जग्धशब्दे च परे पुत्रशब्दस्य अचः परस्य यरो विकल्पेन द्वित्वं भवतीति वार्तिकार्थः। **तद्यथा** पुत्त्रहती-पुत्रहती। तकारस्य विकल्पेन द्वित्वम्। पुत्रहतो यया गौरादित्वाङीषि= पुत्रहती इति। एवमेव पुत्त्रजग्धी, पुत्रजग्धति।

नियमार्थमेतत् वार्तिकम्- तथाहि **अनचि च** इति सूत्रेण विकल्पेन द्वित्वे सिद्धे पुनवार्तिकविधानेन नियमयति यत्- पुत्रशब्दस्य क्तान्ते चेत् हतजग्धयोरेव, आक्रोश एव द्वित्वं नान्यत्रेति।

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ८.४.५० त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम्। इन्न्द्रः, इन्द्रः। राष्ट्ट्रम-राष्ट्रम्।

संस्कृतव्याख्या- पूर्वाचार्यमते द्वित्वप्रसङ्गं बोधयितुम् उपास्थप्यते सूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। त्रिप्रभृतिषु इति सप्तम्यन्तं, शाकटायनस्य इति षष्ठ्यन्तम्। शाकटायनग्रहणं पूजार्थम्। सूत्रे प्रभृतिपदेन चतुरपञ्चादिषु हल्षु परेष्वित्यर्थः। इत्थम्- त्रिचतुरादिषु तदधिकेषु वा हल्वर्णेषु संयुक्तेषु परेषु अचः परस्य यरः स्थाने विकल्पेन द्वित्वं भवति शाकटायनमते इति सूत्रार्थः। **तद्यथा** इन्द्र इत्यत्र न् द् र् इत्येतेषां त्रयाणां संयुक्तत्वात् अचः परस्य नकारस्य विकल्पेन द्वित्वे इन्न्द्रः इन्द्र इति। रा ष् ट् र् इत्यत्रापि षकारस्य विकल्पेन द्वित्वे राष्ष्ट्रम् राष्ट्रम् इति।

सर्वत्र शाकल्यस्य ८.४.५१ द्वित्वं न। अर्कः। ब्रह्मा।

संस्कृतव्याख्या- अत्र सूत्रे- सर्वत्रपदेन पूर्वोक्तं द्वित्वं तन्निषेधश्च उभयोर्बोधकं पदं परामृश्यते। इत्थं यत्र यत्र द्वित्वं विहितं तत्र तत्र शाकल्यस्य ऋषेर्मते द्वित्वं न भवतीति सूत्रार्थः। **तद्यथा- अर्कः,** इत्यत्र अचोरहाभ्यां द्वे इति सूत्रेण लकारस्य विकल्पेन द्वित्वे अर्क्क, अर्क इति रूपं भवति परं शाकल्यमते द्वित्वनिषेधे **अर्क** इत्येकमेव। एवमेव ब्रह्मा इत्यत्रापि मकारस्य द्वित्वं नेति भावः।

दीर्घाचार्यणाम् ८.४.५२ द्वित्वं न। दात्रम्। पात्रम्।

संस्कृतव्याख्या- दीर्घात् आचार्याणाम् इति सूत्रस्य पदविभागः। आचार्यपदेन अन्येषां ग्रहणम्, केषाञ्चिदाचार्याणां मते इति तात्पर्यम्। अत्र **नादिन्यादि**सूत्रात् न इत्यस्य **अचोरहाभ्यां द्वे** इत्यस्मात् अचः इत्यस्य, **यरोऽनुनासिके** इत्यस्मात् यरः इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। दीर्घात् इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात्, **तस्मादित्युत्तरस्य** इति परिभाषासूत्रेण अव्यवहितपरस्य इत्यर्थो लभ्यते। इत्थम् दीर्घवर्णात् अव्यवहितपरस्य अचः परस्य यरो द्वित्वं न भवति केषाञ्चिदाचार्याणां मते इति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा- दात्रम् इत्यत्र आकारस्य अच्त्वात् ततः परस्य तकारस्य **अनचि च** इति सूत्रेण द्वित्वं प्राप्नोति अनेन सूत्रेण तस्य निषेधे कृते दात्रम् इत्येवं रूपं भवति। एवमेव पात्रम् इत्यत्रापि द्वित्वन्नेति।

अचो रहाभ्यां द्वे ८.४.४६ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। हर्य्यनुभवः। न ह्यस्ति।

संस्कृतव्याख्या- अत्र पदत्रयम्। अच इति पञ्चम्यन्तम्, रश्च हश्च इति रहौ, ताभ्याम् रहाभ्याम् इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासघटितं पञ्चम्यन्तम्, द्वे इति विधेयं प्रथमान्तं पदम्। अत्र **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको** वा इति सूत्रात् यरः वा इत्यनयोरनुवृत्तिर्भवति। अचः इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् अव्यवहितपरत्वमित्यर्थो लभ्यते। एतेन **अच**

परस्य यो रेफः हकारश्च ताभ्यां परस्य यरो विकल्पेन द्वित्वं भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा- हर्य्यनुभवः हरेरनुभवः इत्यर्थे हरि+अनुभव इत्यत्र रेफात् परस्य इकारस्य यणि हर्यनुभव इत्यत्र यकारस्य विकल्पेन द्वित्वे हर्य्यनुभवः, हर्यनुभव इति। हकारात्परस्य उदाहरणं यथा- नहि **अस्ति** इति स्थिते इकारस्य यणि यकारस्य विकल्पेन द्वित्वे नह्य्यस्ति नह्यस्ति इति।

हलो यमां यमि लोपः ८.४.६४ हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि। इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम्। लोपारम्भफलं तु 'आदित्यो देवतास्येत्यादित्यं हविः' इत्यादौ। 'यमां यमि' इति यथासंख्यविज्ञानान्नेह। माहात्म्यम्। तादात्म्यम्।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रे हल इति पञ्चत्यन्तं, यमाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं, यमि इति सप्तम्यन्तं लोप इति च प्रथमान्तं पदम्। यमां यमि इत्यत्र **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** इति परिभषासूत्रबलात् यथासंख्यमन्वयो भवति। **झयो होऽन्यतरस्याम् इत्यतः** अन्यतरस्याम् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एतेन हलः परस्य यम्वर्णस्य लोपो भवति समाने यम्वर्णे परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

अनेन सूत्रेण प्रकृते उदाहरणद्वये हर्य्यनुभवः, नह्य्यस्ति इत्यत्र विकल्पेन लोपे सति एकयकाररूपं हर्यनुभवः, नह्यस्ति इति, लोपाभावपक्षे तु द्वियकाररूपं हर्य्यनुभवः, नह्य्यस्ति इति रूपं भवति।

अत्रेदमाशङ्कते यत्- **अचोरहाभ्यां द्वे** इति सूत्रेण विकल्पेन द्वित्वे द्वियकारघटितं रूपम्, लोपाभावपक्षे एकयकारघटितं रूपं भवत्येव नास्य सूत्रस्य किमपि प्रयोजनम्- **किमनेन लोपारम्भेन इति।** अत्रोच्यते समाधानमुखेन मूले **लोपारम्भेत्यादि।** अस्येदं तात्पर्यं यत् आदित्यो देवता अस्य इत्यर्थे आदित्यशब्दात् **दित्यदित्यादित्युत्तरपदाण्यः** इति सूत्रेण ण्य प्रत्ययेऽनुबन्धलोप आदित्य य इति जाते यकारस्य अकारस्य भसंज्ञायां लोपे च आदित्य् य इति जाते अनेन सूत्रेण विकल्पेन यकारलोपे आदित्यम् इति, लोपाभावपक्षे आदित्य्यम् इति रूपद्वयस्य सिद्धयर्थं सूत्रमिदमावश्यकम्। तस्मादेतत् फलमस्य सूत्रारम्भस्य बोध्यमिति।

यमां यमि इत्यत्र यथासंख्येनान्वये माहात्म्यम्, तादात्म्यम् इत्यादौ मकारलोपो न भवति मकारात्परस्य यमि सत्वेऽपि यथासंख्यम्, मकारस्य अभावात्। अत्र मकारालोपादेव विज्ञायते यत् सूत्रेऽस्मिन् **यमां यमि** इत्यत्र यथा संख्यमन्वय इति भावः।

एचोऽयवायावः ६.१.७८ एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि।

संस्कृतव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। सूत्रे पदद्वयं वर्तते। एच इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अय् च् अव् च आय् च आव् च तेषामितिविग्रहे इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासघटितम् अयवायावः इति प्रथमाबहुवचनान्तं पदम्। अत्र **इको यणचि** इत्यस्मात् अचि इत्यनुवर्तते। एचः इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् **षष्ठी स्थाने योगा** इत्यनेन स्थाने इत्यर्थो लभ्यते। एच इति स्थानिवाचकं, अयवायाव इति विधेयम् आदेशवाचकं पदम्। स्थान्यादेशयोः समानसंख्याकत्वात् यथासंख्यपरिभाषया यथासंख्यमन्वयो भवति। एतेन एच्प्रत्याहारस्थानां वर्णानां स्थाने क्रमात् एकारस्य स्थाने अय्, ओकारस्य स्थाने अव्, ऐकारस्य स्थाने आय्, औकारस्य च स्थाने आव् इत्यादेशो भवति अचि परे इति, सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा- हरे+ए इत्यवस्थायां हरे इत्यस्य एकारस्य स्थाने अय्आदेशे हर् अय् ए इति स्थितिर्भवति। अत्र यकारस्य **हलन्त्यम्** इति सूत्रेण इत्संज्ञायां प्राप्तायाम् अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते। तथाहि-

तस्य लोपः १.३.९ तस्येतो लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपो न, उच्चारणसामर्थ्यात्। एवं चेत्संज्ञापीह न भवति। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः।

संस्कृतव्याख्या- इत्संज्ञाबोधकं सूत्रमिदम्। इत्संज्ञाप्रकरणान्ते इदं सूत्रं पठितमस्ति तेन सूत्रे तस्य इत्यनेन

पदेन इत्संज्ञकस्य परामर्शो भवति। एतेन इत्संज्ञकस्य वर्णस्य लोपो भवतीति सूत्रस्यार्थः सङ्गच्छते। इत्थम् अय् अव् आय् आव् इत्येतेषामुपदेशत्वात् यकारवकारयोः हलन्त्यमित्यनेन इत्संज्ञायाम् अनेन सूत्रेण लोपः प्राप्नोति, तं वारयितुं कथयति मूले- **इति यवयोर्लोपो न।** अर्थात् अनेन सूत्रेण यकारवकारयोर्लोपो न भवति। **उच्चारणसामर्थ्यात्।** यद्यत्र लोपः स्यात् तर्हि तयोरुच्चारणमेव न कर्त्तव्यं, कृतं च तत्, तस्मात् उच्चारणसामर्थ्यात् यवयोर्लोपो न भवतीति। किञ्च यदि लोप एव न भवति तर्हि लोपनिमित्तायाः इत्संज्ञाया अपि किमपि प्रयोजनं न, तस्मात् लोपाभावे फलाभावात् इह यकारवकारयोः इत्संज्ञापि न भवतीति।

हरये = हरे+ए इत्यवस्थायाम् **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** इति परिभाषासहकारेण **एचोऽयवायावः** इति सूत्रेण यथासंख्यम् एकारस्य स्थाने अयादेशे हर् अय् ए इति जाते यकारस्योच्चारणसामर्थ्यात् लोपाभावे वर्णसंयोगे हरये इति रूपं सिद्ध्यति।

विष्णवे = विष्णो+ ए इत्यवस्थायाम् **एचोऽयवायावः** इति सूत्रेण यथासंख्यम् ओकारस्य स्थाने अव् इत्यादेशे वर्णसंयोगे च विष्णवे इति रूपं भवति।

नायकः = नै+अकः इत्यत्र **एचोऽयवायावः** इति सूत्रेण यथासंख्यम् ऐकारस्य स्थाने आय् आदेशे वर्णसम्मेलने नायक इति रूपं भवति।

पावकः- पौ+अकः इत्यत्र "**एचोऽयवायावः**" इति सूत्रेण यथासंख्यम् औकारस्य स्थाने आव् इत्यादेशे वर्णसंयोगे पावक इति रूपं सिद्ध्यति।

वान्तो यि प्रत्यये ६.१.७९ यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गोर्विकारो गव्यम्। गोपयसोर्यत् (सू. १५३८) नावा तार्यं नाव्यम्। नौवयोधर्म (सू.१६४३) इत्यादिना यत्। गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् (वा.३५४३) अध्वपरिमाणे च (वा. ३५४४) गव्यूतिः। ऊतियूति (सू. ३२७४) इत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। वान्तः इत्यत्र वकारात् गोर्यूतौ इत्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे "लोपो व्योः" (सू. ८७३) इति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात्। वकारो न लुप्यत इति यावत्।

संस्कृतव्याख्या- वान्तः यि प्रत्यये इति सूत्रस्य पदविभागः। वान्त इति विधेयबोधकं प्रथमान्तं पदम्, प्रत्यये इति सप्तम्यन्तं विशेष्यं पदं, यि इति सप्तम्यन्तं विशेषणं पदम्। "**यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे**" इति परिभाषया तदादिविधिना यकारादिप्रत्यये परे इत्यर्थः। वकारः अन्ते यस्य स वान्तः। वान्त इत्यनेन पूर्वोपात्तः अव् आव् इत्येतौ गृह्येते। तौ च कयोर्भवत इत्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रोपात्तयोः "ओ औ" इत्यनयोर्ग्रहणम्। इत्थम्- यकारादौ प्रत्यये परे ओ औ इत्यनयोः स्थाने यथासंख्यम् अव् आव् इत्यादेशौ भवत इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा- गो यम् इत्यवस्थायाम् ओकारस्य स्थाने अवादेशे वर्णसम्मेलने **गव्यम्।** एवमेव नौ+यम् इत्यत्र आवादेशे **नाव्यम्** इति। यम् इत्यस्य प्रत्ययत्वं बोधयन् कथयति मूले **गोपयसोर्यत्** इति सूत्रेण विकारार्थे यत्प्रत्ययः। एवमेव नौ य इत्यत्र यकारस्य प्रत्ययत्वं "**नौवयोधर्म**" इत्यादिसूत्रेण। **गव्यम् नाव्यम्** इत्यत्र वकारस्य, **लोपः शाकल्यस्य, हलि सर्वेषाम्** इति सूत्राभ्यां लोपो न भवति तयोः सूत्रयोः पदान्तविषये एव प्रवृत्तेः, अत्र भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधो भवति।

गोर्यूतौ........। छन्दसि (वेदे) यूति शब्दे परे ओकारस्य स्थाने अव् इति वान्तादेशो भवतीति उपसंख्यानं वक्व्यमिति वार्तिकस्यार्थः। एतेन वेदे गो+यूति इत्यवस्थायाम् अवादेशे गव्यूति इति गोप्रचरभूमिः इत्यर्थे प्रयुज्यते। आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् इत्युदाहरणम्।

अध्वपरि......। इदमपि वार्तिकम्। पूर्ववार्तिकात् छन्दसिं विहाय गोर्यूतौ उपसंख्यानम् इत्यनुवर्तते। एतेन अध्वपरिमाणे अर्थात् मार्गपरिमाणविशेषे गम्येऽपि यूति शब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य स्थाने अव् इत्यादेशो भवतीति वक्तव्यमिति वार्तिकार्थः। यु धातो क्तिन्प्रत्ययान्तः युतिः इति तस्य **ऊतियूति**- इत्यादिना यूतिशब्दो

दीर्घनिपातितो वर्तते। इत्थम्- गो+यूति इत्यवस्थायाम् अनेन वार्तिकेन अवादेशे वर्णसंयोगे गव्यूतिः इति। अत्रेदमाशङ्क्यते यत्, **गव्यम् नाव्यम्** इत्यादौ पदसंज्ञाया भसंज्ञया बाधात् **लोपः शाकल्यस्य, हलि सर्वेषाम्** इत्युभाभ्यां लोपाभावेऽपि गो यूति इत्यत्र अन्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे, यूतिशब्दस्य यजादिस्वादिप्रत्ययत्वाभावात् भसंज्ञाया अप्राप्तौ पदसंज्ञाया बाधो न स्यात् तदभावे पदत्वे कथन्न वकारलोपः। अत्रोच्यते समाधानमुखेन मूले **वान्त इत्यत्र वकारात्...... इत्यादिः।** अस्येदं तात्पर्यं यत् **वान्तो यि प्रत्यये** इति सूत्रे वकाराद् पूर्वं, **गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्** इति वार्तिके छकारात् पूर्वं वकारस्य प्रश्लेषः स्वीकर्त्तव्यः, स कथं न श्रूयत इति चेत् **लोपोव्योर्वलि** इति सूत्रेण वकारस्य लोपो बोध्यः। एतेन श्रूयमाणः वकारान्तादेशो भवति इति फलितार्थः। वकारप्रश्लेषेण **गव्यम् नाव्यम्, गव्यूतिः** इत्यादौ वकारलोपो नेष्ट इति ज्ञाप्यते।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ६.१.८० यादौ प्रत्यये परे धातोश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव। लव्यम्। अवश्यलाव्यम्। तन्निमित्तस्यैवेति किम्? ओयते, औयत।

संस्कृतव्याख्या- नियमसूत्रमिदम्। तथाहि **ओयते औयत** इत्यत्र यक्प्रत्ययत्वात् **वान्तो यि प्रत्यये** इति सूत्रेण अवादेशे प्राप्ते वान्तादेशं नियमयितुं सूत्रमिदं प्रारभते- **धातोरित्यादि** अत्र सूत्रे पदत्रयं वर्तते, धातोः इति षष्ठ्यन्तं, तन्निमित्तस्य इति षष्ठ्यन्तं एव इत्यव्ययं पदम्। **वान्तो यि प्रत्यये** इति सम्पूर्णसूत्रमावर्तते। एच इत्यपि अनुवर्तते। एवं यादिप्रत्यये परे धातोः एचः स्थाने यदि वान्तादेशः तर्हि यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैव नान्यस्य इति। तद्यथा **लव्यम्** इत्यत्र लू धातोः यत् प्रत्यये "लू य" इत्यवस्थायाम् आर्धधातुकत्वात् धातोरुकारस्य गुणे ओकारादेशे लो य इति जाते ओकारस्य धात्वयवत्वात् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशे **गव्यम्** इति। एवमेव अवश्यलाव्यम् इत्यत्रापि लू धातोः **ओरावश्यके** इति सूत्रेण आवश्यके अर्थे ण्यत्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ऊकारस्य वृद्धौ अवश्य लौ य इति जाते औकारस्य धात्ववयवत्वात् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशे अवश्यलाव्यम् इति रूपं भवति।

सूत्रे **तन्निमित्तस्यैवेति** कथनस्य किं फलमिति चेत् तत्प्रयोजनं कथयति- **ओयत। औयत इति।** अत्र आङ् उपसर्गात् वेञ् तन्तुसन्ताने इत्यस्माद्धातोः **कर्मणि लट्, भावकर्मणोः** इत्यनेन आत्मनेपदे **सार्वधातुके यक्** इति सूत्रेण यक् प्रत्यये वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे **अकृत सार्वधातुकयोः** इति सूत्रेण उकारस्य दीर्घे "आ ऊ यत" इति जाते **आदगुणः,** इति सूत्रेण आकारोकारयोः गुणे **ओयत** इत्यत्र परादिवद्भावेन ओकारस्य धात्वयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् न वान्तादेशः, ओयत इत्येव। एवमेव औयत इत्यत्रापि। सूत्रे 'एव' इति कथनेन विपरीतनियमो न भवति। अन्यथा एवकाराभावे हि यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य चेत् ऐचो वान्तादेशः तर्हि धातोरेवैचः इत्यपि विपरीतनियमः संभाव्येत तथा सति बभ्रोरपत्यम् इत्यर्थे यञ् प्रत्यये "बभ्रु य" इति जाते उकारस्य गुणे ओकारदेशे ओकारस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धात्वयवत्वाभावात् वान्तादेशो न स्यात्, बाभ्रव्य इति रूपस्य असिद्धिः। तस्मात् एवेति कथनेन न विपरीतनियम इति।

गव्यम्- गो+यम् इत्यत्र **वान्तो यि प्रत्यये** इति सूत्रेण यादिप्रत्यये परे ओकारस्य स्थाने अवादेशे वर्णसम्मेलने गव्यम् इति रूपं सिद्ध्यति।

नाव्यम्- नावा तार्यम् इत्यर्थे नौ+यम् इत्यत्र **वान्तो यि प्रत्यये** इति सूत्रेण औकारस्य स्थाने आवादेशे वर्णसम्मेलने नाव्यम् इति।

गव्यूतिः- गो+यूति इत्यत्र यादिप्रत्ययत्वाभावात् **वान्तोयि** इत्यादेरप्राप्तौ अध्वपरिमाणेऽर्थे **अध्वपरिमाणे** च इति वार्तिकेन ओकारस्य स्थाने अवादेशे वर्णसम्मेलने गव्यूतिः इति रूपं सिद्ध्यति।

लव्यम्- लूञ् धातो यत्प्रत्यये उकारस्य गुणे लो यम् इत्यत्र '**धातोस्तन्निमित्तस्यैव**' इति नियमेन **वान्तो यि प्रत्यये** इति सूत्रेण अवादेशे वर्णसम्मेलने लव्यम् इति रूपं भवति।

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ६.२.८१ यान्तादेशनिपातनार्थमिदम्। क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्। जेतुं शक्यं जय्यम्। शक्यार्थे किम्? क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापम्। जेतुं योग्यं जेयं मनः।

संस्कृतव्याख्या- निपातनार्थं सूत्रमिदम्। यान्तादेशोऽनेन निपात्यते। निपातनं नाम प्रकृतिप्रत्ययागमादेशादिविधानं विना सिद्धरूपस्य कथनं निर्देशनं, यथोक्तं साधुत्वबोधनं वा। तथाहि सूत्रे पदद्वयं वर्तते। क्षय्यश्च जय्यश्चेति तौ क्षय्यजय्यौ इत्येकं प्रथमान्तं पदम्, शक्यार्थः, तस्मिन् इति सप्तम्यन्तं पदम्, अत्र **वान्तो यि प्रत्यये** इति सूत्रात् यि, इति, प्रत्यये इति, **धातोस्तन्निमित्तस्यैव इत्यतः** धातो इति चानुवर्तते। एतेन शक्यार्थे गम्ये यादौ प्रत्यये परे क्षि क्षये, जि जये इत्युभयोः धात्वयोः एचः स्थाने अय् इति यान्तादेशो निपात्यत इति सूत्रार्थः। एतेन क्षि धातोः यत्प्रत्यये इकारस्य गुणे क्षे य इति जाते एकारस्य स्थाने अय् इति जाते वर्णसम्मेलने क्षय्यम् इति। एवमेव जि धातोः यत् प्रत्यये जय्यम् इति।

सूत्रे शक्यार्थ एव निपातनात् अयादेशः तद्भिन्ने क्षेतुं योग्यं पापमित्यर्थे क्षेयम्, जेतुं योग्यं मन इत्यर्थे जेयम् इत्येवं रूपं भवति।

क्रय्यस्तदर्थे ६.१.८२ तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम्। क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम्। क्रेयमन्यत् क्रयणार्हमित्यर्थः।

संस्कृतव्याख्या- इदमपि सूत्रं यान्तादेशनिपातनार्थम्। सूत्रे तदर्थे इत्यस्य क्रय्यशब्दे यः क्रीञ्धातुः यत्प्रत्ययप्रकृतिभूतः तस्य योऽर्थ अभिधेयः (वाच्य) द्रव्यविनिमयरूपः क्रयः स प्रकृत्यर्थतच्छब्देनात्र विक्षितः तस्मिन् अर्थे तदर्थे इति। तस्मै इदं तदर्थं क्रयार्थं वस्तु इति। एतेन क्रयार्थे वस्तुनि गम्ये क्रीञ्धातोः यादौ प्रत्यये परे अय् इति निपात्यत इति फलितार्थः। इत्थम् = क्री धातो यत्प्रत्यये ईकारस्य गुणे क्रे य इति जाते एकारस्य अनेन सूत्रेण निपातनात् अय् इत्यादेशे वर्णसम्मेलने क्रय्यम् इति। एतच्च **क्रेतारो मम वस्तु क्रीणीयुः** इति मनसि निधाय यत् प्रसारितं तद्वस्तु **क्रय्यम्** इति। अन्यत्र यन्न प्रसारितं केवलं क्रेतु योग्यम् तत् क्रेयम् इति भवति।

लोपः शाकल्यस्य ८.३.१९ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे। पूर्वत्रासिद्धम् (सू. ९२) इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः। हर एहि हरयेहि। हर इह हरयिह-विष्ण इह विष्णविह। श्रिया उद्यतः, श्रियायुद्यतः। गुरा उत्कः गुरावुत्कः। कानि सन्ति। कौ स्तः इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणावादेशौ प्राप्तौ, न पदान्त (सू. ५१) इति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः।

संस्कृतव्याख्या- हरे+एहि, विष्णो इह, श्रियै उद्यतः, गुरौ उत्कः इत्यत्र एचां क्रमेण **एचोऽयवायावः** इति सूत्रेण **अय् अव् आय् आव् इत्यादेशे कृते हरय् एहि, विष्णव् इह श्रियाय् उद्यतः गुराव् उत्कः** इत्यवस्थायां यकारवकारयोः विकल्पेन लोपं विधातुं सूत्रमिदमारभते- **लोप शाकल्यस्येति।**

अत्र सूत्रे पदद्वयं वर्तते। लोप इति प्रथमान्तं, शाकल्यस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम् अत्र '**व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य** इति सूत्रात् **व्योः** इति **भो भगोअधोऽपूर्वस्य योऽशि** इति सूत्रात् अपूर्वस्य, अशि इत्यनयोश्चानुवृत्तिर्भवति। **पदस्य** अधिकारः यस्य द्विवचनान्ततया विपरिणामो भवति। **शाकल्यस्य** इति आचार्यस्य नामग्रहणेन एतेषां मत एव लोप नान्यस्य मत इत्यर्थः। सूत्रे अनुवृत्तम् **अपूर्वस्य** इति पदं व्योरित्यस्य विशेषणम्, अवर्णः पूर्वः यस्मात् स अपूर्वः तस्य अपूर्वस्य वस्य यस्य चेति अर्थः।

अधिकृतं पदस्य इति पदं यकारवकारयोः (व्योःइत्यस्य) विशेष्यं, व्योरित्यस्य विशेषणत्वाच्च तदन्तग्रहणम्। एतेन अवर्णपूर्वकयोः पदान्तयोः विकल्पेन यवयोर्लोपो भवति अशि परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

अत्रेदमाशङ्कते यत्, हरे एहि इत्यत्र अयादेशे कृते हरय् एहि इत्यवस्थायां यकारलोपे सति **ओमाङोश्च** इति सूत्रेण पररूपं, प्राप्नोति, विष्ण इह, श्रिया उद्यतः गुरा उत्कः इत्यत्र वकार लोपे सति **आद्गुण** इति सूत्रेण गुणः

प्राप्नोति तत्कथन्न भवति, अतस्तत्परिहाराय कथयति मूले– **पूर्वत्रासिद्धम्** इति सूत्रेण **लोपशास्त्रस्य असिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः।** असिद्धत्वे हि वकारयकारयोः इष्टत्वादिति तात्पर्यम्।

कानि सन्ति, कौ स्तः इत्यत्र अकारलोपस्य **अचः परस्मिन् पूर्वविधौ** इति सूत्रेण स्थानिवत्वेन अकारबुद्धौ यथाक्रमम्, **इको यणचि**, इत्यनेन यणः प्राप्तिः, **एचोऽयवायाव** इत्यनेन आवादेशस्य प्राप्तिः परं, **न पदान्तद्विर्वचनेत्यादि**सूत्रेण स्थानिवद्भावस्य निषेधात् अच्परत्वाभावे न यण्, अवादेशश्च भवति इति तात्पर्यम्।

हर इहि हरयेहि– हरे+एहि इत्यत्र **एचोऽयवायाव** इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने यथासङ्ख्यम् अयादेशे हरय् एहि इति जाते **लोपः शाकल्यस्य** इति सूत्रेण यकारलोपे हर एहि इति रूपं भवति। अत्र **आद गुणः** इति सूत्रेण गुणादेशो न भवति, **पूर्वत्रासिद्धम्** इति सूत्रेण यकारलोपस्य असिद्धत्वात्। विकल्पपक्षे हरय् एहि इति जाते वर्णसम्मेलने हरयेहि इति रूपं भवति।

विष्ण इह, विष्णविह– विष्णो+इह इत्यत्र **एचोऽयवायाव** इति सूत्रेण ओकारस्य स्थाने अवादेशे विष्णव् इह इति जाते **लोपः शाकल्यस्य** इति सूत्रेण विकल्पेन वकारलोपे विष्ण इह इति विकल्पपक्षे वर्णसम्मेलने विष्णविह इति रूपं भवति। विष्ण इह इत्यवस्थायाम् **आद्गुणः** इति सूत्रेण गुणादेशो न भवति वलोपस्य असिद्धत्वादिति।

श्रिया उद्यत, श्रियायुद्यतः– श्रियै उद्यतः इत्यत्र **एचोऽयवायावः** इति सूत्रेण यथासंख्यम् ऐकारस्य स्थाने आय् इत्यादेशे श्रियाय् उद्यत इति जाते **लोपः शाकल्यस्य** इति सूत्रेण विकल्पेन यकारलोपे श्रिया उद्यतः विकल्पपक्षे वर्णसम्मेलने श्रियायुद्यत इत्यपि रूपं भवति।

गुरा उत्कः, गुरावुत्कः– गुरौ+उत्कः इत्यत्र **एचोऽयवायाव** इति सूत्रेण यथासंख्यम् आव् आदेशे गुराव् उत्कः इति जाते **लोपः शाकल्यस्य** इति सूत्रेण विकल्पेन वकारलोपे, गुरा उक्तः, विकल्पपक्षे च गुरावुत्क इति रूपं भवति।

एकः पूर्वपरयो ६.१.८४ इत्यधिकृत्य।

संस्कृतव्याख्या– अधिकारसूत्रमिदम्। एकादेशसन्धिं निरूपयितुम् एतत्सूत्रमारभते। अत्र पदद्वयम्। एक इति प्रथमान्तम्, पूर्वश्च परश्च तयोः इति पूर्वपरौ तयोः पूर्वपरयोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। **ऋत् उत्** (६.२.१०९) इति सूत्रपर्यन्तमस्याधिकारः। इत्थं पूर्वपरयोः स्थाने एक एव आदेश इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। अर्थात् यत्र स्थानिद्वयं वर्तते तत्र द्वयोः स्थानिनोः स्थाने एक एवादेश इति तात्पर्यम्।

आद् गुणः ६.१.८७ अवर्णादचि पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्संहितायाम्। उपेन्द्रः। रमेशः। गङ्गोदकम्।

संस्कृतव्याख्या– विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयं वर्तते। आत् इति पञ्चम्यन्तं पदम्, गुणः इति प्रथमान्तं पदम्। **इको यणचि** इति सूत्रात् अचि इति अनुवर्तते। **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्य अधिकारः। आत् इति अशब्दस्य पञ्चमी एकवचनान्तं, तस्मात् अकारेण तस्य सर्वे भेदा गृह्यन्ते अर्थात् आकारादीनामपि ग्रहणं भवति। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् अवर्णात् अचि वर्णे परे सति पूर्वपरयोः स्थाने गुणसंज्ञक एक आदेशः स्यादिति। **तद्यथा–** उप+इन्द्रः इत्यत्र अकारात् अचि परत्वे अकारेकारयोः स्थाने गुण एकादेशे वर्णसंयोगे **उपेन्द्र** इति। एवमेव रमेश इत्यत्र रमा+ ईशः इत्यवस्थायाम् अकारात् ईकारे परे पूर्वपरयोः स्थाने गुणे एकारादेशे **रमेश** इति। गङ्गा+उदकम् इत्यत्र अकारोकारयोः स्थाने गुणे ओकारादेशे **गङ्गोदकम्** इति।

उपेन्द्रः– उप+इन्द्र इत्यत्र **स्थानेऽन्तरतमः** इति परिभाषासूत्रसहाकारेण **आद्गुणः** इति सूत्रेण अकारात् इकारे परे पूर्वपरयोः स्थाने स्थानान्तरर्यात् एकारादेशे वर्णसम्मेलने **उपेन्द्र** इति सिद्ध्यति।

रमेशः- रमा+ईशः इत्यत्र **स्थानेऽन्तरतम** इति परिभषासूत्रसहकारेण **आद्गुणः** इति सूत्रेण आकारात् ईकारे परे पूर्वपरयोः स्थाने स्थानान्तर्यात् एकारादेशे वर्णसम्मेलने **रमेशः** इति रूपं भवति।

गङ्गोदकम्- गङ्गा+उदकम् इत्यत्र **स्थानेऽन्तरतम** इति परिभाषासूत्रसहाकारेण **आद्गुणः** इति सूत्रेण अकारात् उकारे परे स्थानान्तर्यात् अकारोकारयोः स्थाने गुणे ओकारादेशे वर्णसम्मेलने **गङ्गोदकम्** इति रूपं भवति।

उरण् रपरः १.१.५१ ऋ. इति त्रिंशतः संज्ञा इत्युक्तम्, तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते। तत्रान्तरतम्यात् कृष्णर्द्धिः इत्यत्र अर्। तवल्कार इत्यत्र अल्। अचो रहाभ्याम् (सू.५९) इति पक्ष द्वित्वम्।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रे पदत्रयं वर्तते। उः अण् रपरः इति। उः इति ऋशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्, अण् इति प्रथमान्तं पदम्, रपरः इति प्रथमान्तं पदम्। उः इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् **षष्ठी स्थाने योगा** इति सूत्रात् स्थाने इति पदम् उपतिष्ठते। रपर इति रपरो यस्मात् स रपरः। अण् इति अइउण् णकार घटितः प्रत्याहारः। इत्थम्- ऋकारस्य स्थाने योऽण् स रपरतया, अर्थात् रपरत्वेन प्रवर्तत इति। रपर इत्यत्र **र** इति प्रत्याहारः तेन र्, ल् इत्यनयोर्ग्रहणम्। **स्थानेऽन्तरतमः** इति सूत्रात् स्थाने इति पदस्यानुवृत्या ऋकास्य स्थाने अण् प्रत्याहारस्थो वर्ण रेफपरविशिष्टः, लृकारस्य स्थाने यो अण् स लकारपरविशिष्ट एव प्रवर्तत इति सूत्रतात्पर्यम्। तदेव कथयति मूले- **तत्रान्तरतम्यात्, कृष्णर्द्धिः इत्यत्र अर्, तवल्कारः इत्यत्र अल्** इति। एतेन कृष्ण+ऋद्धि इत्यत्र अकारऋकारयोः स्थाने आदगुण इति सूत्रेण गुणे, अनेन सूत्रेण च रपरत्वे कृते अर् इत्यादेशे कृष्णर् द्धिः इति जाते **अचोरहाभ्यां द्वे** इति सूत्रेण विकल्पेन धकारस्य द्वित्वे कृते कृष्णर् ध् ध् इ जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते।

झरो झरि सवर्णे ८.४.६५ झरः परस्य झरो लोपो वा स्यात् सवर्णे झरि। द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम्। असति लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम्। सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम्। कृष्णर्धिः, कृष्णर्द्धिः, कृष्णर्द्द्धिः। यणः इति पञ्चमी मय इति षष्ठी इति पक्षे लकारस्य द्वित्वम्। लस्य तु अनचि च (सूत्र.४८) इति। तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम्।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि।

तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम्।।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रे पदत्रयं वर्तते। झरः इति षष्ठ्यन्तं झरि इति सप्तम्यन्तं सवर्णे इति च सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र **झयो होऽन्यतरस्याम्** इत्यतः अन्यतरस्याम् इत्यनुवर्तते, **हलो यमाम्** इत्यादितो हल इति लोप इति चानुवर्तते। हलः इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् **तस्मादित्युत्तरस्य** इति परिभाषासूत्रेण अव्यवहितोत्तरस्य इत्यर्थो लभ्यते। झरि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् **तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे** पूर्वस्य इत्यनेन अव्यवहितपूर्वत्वस्य इत्यर्थो लभ्यते, अन्यतरस्याम् इति विकल्पवाचकं, इत्थं सर्वेषामन्वयं कृत्वा सूत्रार्थो भवति यत्- हल अव्यवहितपरस्य झरो लोपो वा भवति झरि परे। अर्थात् झरः अव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य झरो लोपो भवति विकल्पेनेति। इत्थम् कृष्णर् ध् ध् इ इत्यवस्थायां पूर्वधकारस्य लोपे वर्णसम्मेलने कृष्णर्धि इति, विकल्पपक्षे पूर्वधकारस्य **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण जश्त्वे दकारे वर्ण सम्मेलने कृष्णर्द्धिः इति। द्वित्वं लोपाभावे च कृष्णर्द्द्धिः इति त्रिधकारघटितं रूपं भवति। **तवल्कार** इत्यत्र तव+लृकार इत्यवस्थायां गुणे अल् कृते तव् अल् कार इत्यत्र **यणो मयो द्वे वाच्ये** इति वार्तिके यण् इति पञ्चमी, मय् इति षष्ठी इत्यस्मिन् पक्षे लकारस्य द्वित्वे, लकारस्यापि द्वित्वे चतुष्टयं रूपं भवति।

तदुच्यते कारिकामाध्यमेन **द्वित्व लस्यैवेत्यादि।** अस्यायम्भावः लकारस्य द्वित्वे ककारस्य द्वित्वाभावे च सति द्विलकारमेकककारघटितं रूपं **तवल्लकार** इति। ककारस्य द्वित्वे लकारस्य च द्वित्वाभावे **तवल्क्कार** इति लकारककारयोरूभयोरपि द्वित्वाभावे तवल्कार इति। लकारककारयोरुभयो द्वित्वे **तवल्लक्कार** इति रूप चतुष्टयं बोध्यम्।

कृष्णर्द्धिः- कृष्ण+ऋद्धि इत्यवस्थायाम् **आदगुणः** इति सूत्रेण स्थान आन्तर्यात् गुणे **उरण् रपर** इति सूत्रेण अकार+ऋकारयोः स्थाने अर् इत्यादेशे कृष्णर्धिः इति जाते **अनचि च** इति सूत्रेण धकारस्य विकल्पेन द्वित्वे, **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण पूर्वधकारस्य जशत्वे वर्णसंयोगे कृष्णर्द्धिः इति, विकल्पपक्षे द्वित्वे पूर्वधकारस्य लोपे कृष्णर्धिः, लोपाभावे च पूर्वधकारस्य जश्त्वे कृष्णर्द्ध्धि इति त्रिधकारघटितं रूपं भवति।

तवल्कारः- तव+लृकार इत्यत्र **आद्गुण** इति सूत्रेण गुणे, **उरण् रपरः** इति सूत्रेण रपरत्वे अल् कृते तवल्कार इति, लकारस्य विकल्पेन द्वित्वे **तवल्ल्कार** इति, लकारस्यद्वित्वाभावे ककारस्य द्वित्वे **तवल्क्कार** इति, लकारककारयोरुभयोरपि द्वित्वे तवल्ल्क्कार इति रूपचतुष्टयं भवतीति।

वृद्धिरेचि ६.१.८६ आदेचि परे वृद्धिरेकादेश स्यात्। गुणापवादः। कृष्णैकत्वम्। गङ्गौघः। देवैश्वर्यम्। कृष्णौत्कण्ठ्यम्।

संस्कृतव्याख्या- वृद्धिः एचि इति सूत्रस्य पदविभागः। अत्र पदद्वयं वर्तते। **आद् गुणः** इति सूत्रात् आत् इत्यनुवर्तते। **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्य अधिकारः। **आद्गुण** इति सूत्रस्य प्राप्तौ अस्य सूत्रस्यारम्भात् गुणस्य अयमपवादः। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत्- अवर्णात् एचि अर्थात् एच् प्रत्याहारस्थे वर्णे परे सति पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरूप एकादेशो भवतीति। **तद्यथा**- कृष्ण+एकत्वम् **कृष्णैकत्वम्।** देव+ऐश्वर्यम् **देवैश्वर्यम्।** गङ्गा+ओघ, **गङ्गौघ,** कृष्ण+ओत्कण्ठ्यम्, **कृष्णौत्कण्ठ्यम्** इति।

कृष्णैकत्वम्- कृष्ण+एकत्वम् इत्यत्र **आद्गुणः** इति सूत्रेण अवर्णात् अचि परे गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण अकारात् एचि परे पूर्वपरयोः स्थाने स्थानआन्तर्यात् कण्ठतालुस्थानकस्य स्थाने तथाविध ऐकारादेशे वर्णसम्मेलने **कृष्णैकत्वम्** इति रूपं भवति।

गङ्गौघः- गङ्गा+ओघ इत्यत्र **आद् गुण** इति सूत्रेण अवर्णात् अचि परे गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण अकारओकारयोः कण्ठोष्ठस्थानकस्य स्थाने स्थानआन्तर्यात् औकारे वृद्ध्यादेशे वर्णसम्मेलने **गङ्गौघ** इति रूपं सिद्ध्यति।

देवैश्वर्यम्- देव+ऐश्वर्यम् इत्यत्र **आद्गुण** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण अकार-ऐकारयोः स्थाने कण्ठतालुस्थानसाम्यात् ऐकारादेशे वर्णसम्मेलने **देवैश्वर्यम्** इति रूपं भवति।

कृष्णौत्कण्ठ्यम्- कृष्ण+ओत्कण्ठयम् इत्यत्र **आद्गुण** इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं प्रबाध्य **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण अकार-औकारयोः स्थाने कण्ठओष्ठस्थानसाम्यात् औकारादेशे वर्णसम्मेलने **कृष्णौत्कण्ठ्यम्** इति रूपं सिद्ध्यति।

एतेधत्यूठ्सु ६.१.८९ अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। पररूपगुणापवादः। उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः। एजाद्योः किम्, उपेतः। मा भवान्प्रेदिधत्। पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिः एङि पररूपम् (सू. ७८) इत्यस्यैव बाधिका, न तु ओमाङोश्च (सू. ८०) इत्यस्य। तेन अवैहि इति वृद्धिरसाधुरेव।

संस्कृतव्याख्या- विधिसूत्रम् एकपदात्कम् इदं सूत्रम्। एतिश्च एधतिश्च ऊठ् च तेषां इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासघटितं सप्तम्यन्तं पदम्, एतेधत्यूठ्सु इति। अत्र **आद् गुणः** इति सूत्रात् आत् इति, **वृद्धिरेचि** इति च सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। अत्र सूत्रे एति इति, एधति इति च इकश्तिपौ धातुनिर्देशे श्तिपानिर्देशः। तेन इण् गतौ एध् वृद्धौ च धातू विवक्षितौ वर्तेते। अनुवृत्ते अचि इत्यत्र सप्तमीनिर्देशात् **यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे** इति परिभाषया तदादिग्रहणं भवति। एतेन एजादौ इति लभ्यते। तच्च एतेधत्योरेव विशेषणं भवति न तु ऊठ् इत्यस्य असंभवात्। **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्य अधिकारः। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत्- अवर्णात् एजादि इण् धातोः एध् धातोः उठ् धातोश्च परत्वे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिसंज्ञकः एकादेशो भवतीति।

इदं सूत्रम् पररूपस्य गुणस्य च अपवादभूतम्। तथाहि उप एति, इत्यत्र **आद् गुण** इति सूत्रेण गुणस्य प्राप्तिः **एङि पररूपम्** इत्यनेन पररूपस्य च प्राप्तिः, तं प्रबाध्य अस्य प्रवृत्तेरिदं तयोरपवाद इति। सूत्रे एजाद्योः इति कथनेन इण् धातोः तसि शपो लुकि **सार्वधातुकमपित्** इति सूत्रेण तसो ङित्वाद् गुणाभावे इतः इति जाते उप इत इत्यवस्थायाम् इण् धातोः सत्वेऽपि एजाद्यभवात् न वृद्धिः, गुणे कृते उपेतः इत्येव। एवमेव एध् धातोर्णिचि इदिधत् इति जाते प्र+इदिधत् इत्यवस्थायाम् एजाद्यभवात् न वृद्धिरपितु गुणे कृते **मा भवान् प्रेदिधत्** इत्येवं रूपं भवति।

अत्रेदमाशङ्कते **अव आ इहि** इत्यत्र **आद् गुण** इति सूत्रेण आकार-इकारयोः गुणे एकारादेशे अव एहि इत्यवस्थायाम्, एकादेशस्य गुणस्य एकारस्य **अन्तादिवच्च** इति सूत्रेण परादिवद्भावेन **आद्यन्तवदेकस्मिन्,** इति सूत्रेण व्यपदेशिद्भावेन च इण्धातो एजादित्वात् **एङि पररूपम्** इति सूत्रेण प्राप्तं पररूपं प्रबाध्य **एतेधत्यूठ्सु** इति सूत्रेण वृद्धौ अवैहि इति वृद्धिघटितं रूपं स्यात् न तु अवेहि इति। न चात्र **ओमाङोश्च** इति सूत्रेण वृद्धिः यथा **एङि पररूपम्** इत्यस्य अपवादः एवमेव **ओमाङोश्च** इत्यस्याप्यवादः। **येन नाप्राप्ति** न्यायसाम्यात्। एतद् मनसि निधाय मूले कथयति- **पुरस्तादपवादेत्यादि।** अस्यायम्भावः- **पुरस्तादापवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्** इति न्यायः। अस्य अर्थः पूर्वपठिता अपवादा अव्यवहितान् एवोत्तरान् विधीन् बाधन्ते न तु व्यवहितोत्तरान् विधीन्। अत्र **एतेधत्यूठ्सू** इत्यस्मात् उत्तरं कानिचित् सूत्राणि पठित्वा, **एङि पररूपम्** इति सूत्रं पठितम्। अतः अनेन न्यायेन **एतेधत्यूठ्सू** इत्यनेन वृद्ध्या **एङि पररूपम्** इत्येव बाध्यते, न तु **ओमाङोश्च** इति पररूपमपि। अत **ओमाङोश्च** इति सूत्रेण पररूपे कृते अवेहि इत्येव साधु न तु अवैहि इति। तदेव मूले उक्तम् तेन **अवैहि इति वृद्धिरसाधुरेवेति।**

उपैति- उप+एति इत्यत्र **आद्गुण** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण वृद्धौ प्राप्तायां तामपि प्रबाध्य **एतेधत्यूठ्सु** इति सूत्रेण पूर्वपरयोः अकार एकारयोः स्थाने स्थानसाम्यात् वृद्धौ ऐकारादेशे वर्णसम्मेलने उपैति इति रूपं सिद्ध्यति।

उपैधते- उप+एधते इत्यत्र **आद् गुण** इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं प्रबाध्य **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण वृद्धिः प्राप्नोति तामपि प्रबाध्य **एतेधत्यूठ्सु** इति सूत्रेण अकार ऐकारयोः स्थाने स्थानसाम्यात् वृद्धौ ऐकारादेशे वर्णसम्मेलने **उपैधते** इति रूपं भवति।

प्रष्ठौह- प्रष्ठ+ऊह इत्यत्र **आद् गुण** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **एतेधत्यूठ्सु** इति सूत्रेण **अकार-उकारयोः** स्थाने स्थानआन्तर्यात् वृद्धौ औकारादेशे वर्णसम्मेलने प्रष्ठौह इति रूपं सिद्ध्यति।

अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् (वा. ३६०४) अक्षौहिणी सेना। स्वादीरेरिणो (३६०६) स्वैरः। स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी। स्वैरिणी। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु (वा ३६०५) प्रौहः। प्रौढः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् (प. १५) व्रश्च (सू. २९४) इति सूत्रे राजेः पृथऽभ्राजिग्रहणज्ञापकात्। तेनोढ़ग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते, न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः प्रोढवान्। प्रौढिः। इष इच्छायाम् तुदादि, इष गतौ दिवादिः, इष आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः, तेषां घञि ण्यति च एषः एष्य इति रूपं, तत्र पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। प्रैषः। प्रैष्यः। यस्तु ईष उञ्छ, ईष गतिहिंसादर्शनेषु तयोदीर्घोपधत्वात् ईष ईष्यः। तत्राद्गुणे प्रेषः, प्रेष्यः।

संस्कृतव्याख्या- अक्षाद्......। वार्तिकमिदम्। अत्र पूर्वसूत्रात् आत् इति, अचि इति, वृद्धिरिति च अनुवर्तते। **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्य अधिकारः। अक्षात् ऊहिन्याम् उपसंख्यानम् इति वार्तिकस्य पदविभाग। ऊहः-तर्कः सोऽस्या अस्ति इति ऊहिनी तस्य सप्तम्येकवचने ऊहिन्याम् इति। इत्थम् अक्षशब्दात् ऊहिनी शब्दे परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशः स्यादिति वार्तिकार्थः। तथाहि अक्ष ऊहिनी इति स्थिते गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य अनेक वार्तिकेन वृद्धौ- अक्षौहिनी इति। **पूर्वपदासंज्ञायाम्** इत्यनेन णत्वे अक्षौहिणी इति रूपं भवति।

अक्षौहिणी सेना – अक्ष+ ऊहिणी इत्यत्र **आद्गुणः**– इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते **अक्षादूहिन्याम् उपसंख्यानम्** इति वार्तिकेन पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धौ औकारादेशे **अक्षौहिणी** इति रूपं भवति।

स्वादी.....। इदमपि वर्तिकम्। स्व शब्दात् ईरशब्दे ईरिन् शब्दे च परे पूर्वपरयोः अचि वृद्धिरेकादेशो भवतीति वार्तिकार्थः। तद्यथा– स्वेन छन्देन इर इति विग्रहे समासे स्व ईर इत्यत्र **आद्गुणः** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते, तं प्रबाध्य **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण वृद्धौ स्वैरः इति रूपं सिद्धयति। एवमेव स्वेन छन्देन ईरितुं संचरितुम् शीलमस्य इत्यर्थे स्व ईरिन् इति स्थिते गुणं प्रबाध्य वृद्धौ स्वैरिणी इति।

स्वैरी– स्व+ईरी इत्यत्र आद्गुणः इति सूत्रेण प्राप्ते तं प्रबाध्य **स्वादीरेरिणोः** इति वार्तिकेन वृद्धौ ऐकारादेशे वर्णसम्मेलने स्वैरी इति रूपं सिद्धयति।

स्वैरिणी – स्व+ईरिणी इत्यत्र **आद्गुणः** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य स्वादीरेरिणो इति वार्तिकेन वृद्धौ स्वैरिणी इति रूपं भवति।

प्रादूहो.....। इदमपि वार्तिकम्। अत्र पदद्वयम् प्रात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम् ऊहोढ़ोढ्यैषैष्येषु इति सप्तम्यन्तं पदम्। प्र उपसर्गात् ऊह, ऊढ़, ऊढ़ि एष, एष्य इत्येतेषु शब्देषु परेषु पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशः स्यादिति वार्तिकार्थः। तेन **प्रौहः, प्रौढः, प्रौढिः, प्रैषः, प्रैष्य** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति इति।

अत्रेदमाशङ्कते प्र+ऊढ़वान् इत्यत्रापि ऊढ़शब्दस्य परत्वेन श्रवणात् वृद्धिः स्यादिति तत्रेमां शङ्कां परिहर्तुं परिभाषामुपस्थापयति मूले **अर्थवद्ग्रहणे इत्यादि।** इयं परिभाषा वर्तते। अस्या अयमर्थः– अर्थवतः शब्दस्य ग्रहणसम्भवे अनर्थकस्य शब्दस्य ग्रहणं न भवतीति। तेन अर्थवतः ग्रहणनियमेन **प्रादूहोढ़** इत्यत्र क्तप्रत्ययान्तस्य ऊढ़ इत्यस्यैव ग्रहणं भवति तत्रैव वृद्धिः न तु क्तवतुप्रत्ययान्तस्य। अतस्तत्र प्रोढ़वान् इत्येवरूपम्। प्रैषः प्रैष्य इत्यादौ, इष इच्छायाम्, इष गतौ, इष आभीक्ष्ण्ये इति गणत्रयेऽपि ह्रस्वोपधा एव एते धातवः गृह्यन्ते। ये तु दीर्घोपधत्वेन ईष धातुं स्वीकुर्वन्ति तेषां मते गुण एव, प्रेषः प्रेष्यः इति।

प्रौहः– प्र+ऊहः इत्यत्र **आद्गुणः** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **प्रादूहोढ़ोढ्यै षैष्येषु** इति वार्तिकेन अकार-ऊकारयोः स्थाने वृद्धौ औकारादेशे प्रौहः इति रूपं सिद्धयति।

प्रौढ़ः– प्र+ऊढः इत्यत्र **आद्गुण** इति सूत्रेण गुणे प्रापते तं प्रबाध्य **प्रादूहोढो ढ्यैषैष्येषु** इति सूत्रेण वृद्धौ औकारादेशे **प्रौढः** इति रूपं सिद्धयति।

प्रौढिः– प्र+ऊढिः इत्यत्र **आद्गुणः** इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं प्रबाध्य **प्रादूहोढ़ोढ्यैषैष्यैष्येषु** इति वार्तिकेन वृद्धौ **प्रौढिः** इति रूपं भवति।

प्रैषः– प्र+एष इत्यत्र इत्यत्र **आद्गुण** इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं प्रबाध्य **प्रादूहोढोढ्यैषैष्येषु** इति सूत्रेण वृद्धौ **प्रैषः** इति।

प्रैष्यः– प्र+एष्य इत्यत्र **आद्गुणः** इति सूत्रेण गुणं प्राप्तं प्रबाध्य **प्रादूहोढ़ोढ्यैषैष्येषु** इति वार्तिकेन वृद्धौ **प्रैष्य** इति रूपं सिद्धयति।

ऋते च तृतीयासमासे (वा ३६०७) सुखेन ऋतः सुखार्तः। तृतीया इति किम्। परमर्तः। प्रवत्सतरकम्बलवसनदशार्णानामृणे (वा.३६०८.९) प्रार्णम्। वत्सतरार्णम् इत्यादि। ऋणस्यापनयनाय यदन्यद् ऋणं क्रियते तद् ऋणार्णम्। दशार्णो देशः। नदी च दशार्णा। ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च।

संस्कृतव्याख्या– ऋते.......। इदमपि वार्तिकम्। अत्र ऋते इति सप्तम्यन्तं पदम् तृतीयासमासे इति निमित्तवाचकं सप्तम्यन्तम्। अत्र आत् इति वृद्धिरिति चानुवर्तते। **एकः पूर्वपरयोरित्यस्य** अधिकारः। एतेन अवर्णात् ऋतशब्दे परे

तृतीयासमासे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धि एकादेशो भवतीति। **आद्गुण** इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं बाधते वार्तिकमिदम्। तद्यथा सुखेन ऋतः इत्यर्थे तृतीयातत्पुरुषे समासे विभक्ति लोपे सुख+ऋत इत्यत्र अनेन वृद्धौ सुखार्त इति।

अस्मिन् वार्तिके तृतीयासमासे इति कथनेन **परमश्चासौ ऋतः** इत्यत्र कर्मधारय समासे विभक्तिलोपे परम ऋतः इत्यवस्थायां न वृद्धिर्भवति, अपितु गुणे कृते परमर्त इत्येव।

सुखार्तः– सुख+ऋत इत्यत्र सुखेन ऋत इति तृतीयासमासविधानात् **आद्गुण** इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं प्रबाध्य, **ऋते च तृतीयासमासे** इति वार्तिके अकारऋकारयोः स्थाने वृद्धौ **उरण् रपरः** इति सूत्रेण रपरत्वे आर् इति जाते वर्णसम्मेलने सुखार्त इति रूपं सिद्ध्यति।

प्रवत्सतर.......। इदमपि वार्तिकम्। प्रश्च वत्सतरश्च कम्बलश्च वसनं च ऋणं च दश चेति प्रवत्सतरकम्बलसनार्णदशा तेषां प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशनाम् इत्येकं षष्ठ्यन्तं पदम्। ऋणे इति निमित्तवाचकं सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र आत् वृद्धि इत्यनयोरनुवृत्ति र्भवति। **एकपूर्वपरयोः** इत्यस्य अधिकारः। इत्थं प्रवत्सतर–कम्बल–वसन–ऋण–दश इत्येभ्यः परे ऋणशब्दे जाते पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवतीति वार्तिकार्थः। तद्यथा **प्रार्णम्। वत्सतरार्णम्। कम्बलार्णम्।** वसनार्णम्। ऋणस्य अपनयनाय यदन्यद्दणं क्रियते तद् ऋणार्णम्। **दर्शार्णः**–देशः।

प्रार्णम्– प्र+ऋणम् इत्यत्र **आद् गुणः** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **''प्रवत्सतर कम्बलवसनार्णदशनामृणे''** इति वार्तिकेन वृद्धौ **उरण् रपरः** इति सूत्रेण रपरत्वे पूर्वपरयोः स्थाने **आद् गुणः** इत्यनेन गुणे कृते वर्णसम्मेलने प्रार्णम् इति रूपं भवति।

वत्सतरार्णम्– वत्सतर+ऋणम् इत्यवस्थायाम् **आद्गुणः** इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं प्रबाध्य **प्रवत्सतरेत्या**दिवार्तिकेन वृद्धौ रपरत्वे वर्ण सम्मेलने वत्सतरार्णम् इति।

ऋणार्णम्– ऋण+ऋणम् इत्यवस्थायाम् **आद् गुणः** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **प्रवत्सतरेत्यादिवार्तिकेन** वृद्धौ रपरत्वे वर्णसम्मेलने **ऋणार्णम्** इति। एवमेव **वसनार्णम्, दशार्णम्** इत्यादीनि रूपाणि बोध्यानि।

उपसर्गादृति धातौ ६.१.९१ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेका देशः स्यात्। प्रार्च्छति। उपार्च्छति।

संस्कृतव्याख्या– विधिसूत्रमिदम्। उपसर्गात् ऋति धातौ इति सूत्रस्य पदविभागः। अत्र **आद्गुण** इति सूत्रात् आत् इति पञ्चम्यन्तं पदम् अनुवर्तते तच्च उपसर्गात् इत्यस्य विशेषणत्वेन प्रयुज्यते, विशेषणत्वाच्च तदन्तविधिः, एतेन अवर्णान्तात् उपसर्गात् इत्यर्थो लभ्यते। ऋति इत्यस्य यस्मिन्विधिरित्यादिपरिभाषया तदादिविधिना ऋकारादौ इत्यर्थः, तस्य धातौ इत्यनेन सप्तम्यन्तेन पदेन सहान्वये ऋकारादौ धातौ परे इत्यर्थः। अत्र वृद्धिरेचि इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते। **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्य अधिकारः।

इत्थम्– अवर्णान्तात् उपसर्गात् परे ऋकारादौ धातौ सति पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरिति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। इदमपि गुणं बाधते। **तद्यथा– प्रार्च्छति। उपार्च्छति।** प्र ऋच्छति इत्यत्र अनेन वृद्धौ रपरत्वे पार् च्छति इत्यवस्थायां रेफस्य पदान्ते विसर्गमाशङ्कितुं तत्र पदान्तत्वमुपपादयितुम् अग्रिमं सूत्रम् उपस्थापयति तथाहि–

अन्तादिवच्च ६.१.८५ योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत् परस्यादिवत् स्यात् इति रेफस्य पदान्तत्वे।

संस्कृतव्याख्या– अतिदेशसूत्रमिदम्। अन्तादिवत् च इति सूत्रस्य पदविभागः। अन्तश्च आदिश्च इति अन्तादी, अन्तादिभ्यां तुल्यम् इत्यर्थे तेन **तुल्यं क्रिया चेद्वति** इति सूत्रेण वतिप्रत्यये अन्तादिवत् इत्यव्ययपदं प्रथमान्तम्, **एकः पूर्वपरयोरित्यस्य** अधिकारः। **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** इति परिभाषया अन्तादिवत् इत्यस्य

क्रमेणान्वयो भवति। इत्थम् पूर्वपरयोः स्थाने भवन् एकादेशः पूर्वस्य अन्तवत्- अन्तसदृशः, परस्य आदिवत्- आदिसदृशः भवति इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तत्र पूर्वान्तवद्भावस्योदाहरणं यथा- **क्षीरेपेण** इति। अत्र क्षीरप शब्दात् तृतीयैकवचने टा प्रत्यये तत्स्थाने इनादेशे क्षीरप इन इत्यवस्थायाम् **आद् गुण** इति सूत्रेण अकारेकारयोः स्थाने गुणे क्षीरपेन इति जाते, अत्र पूर्वान्तवत्वेन ''पे'' इत्यनुत्तरपदस्य एकाच्त्वात् **एकाजुत्तर पदे णः** इति सूत्रेण णत्वं भवति। अस्यायं भावः अनेन सूत्रेण णत्वविधानाय उत्तरेपदेऽच्त्वमावश्यकं परम् अकार-इकारयो स्थाने गुणे एकादेशे एकाच् उत्तरपदत्वाभावे णत्वस्याप्राप्तौ अनेन सूत्रेण पूर्वान्तवद्भावेन उत्तरपदे अकारान्तत्वे णत्वं भवति।

परादिवद्भावस्योदाहरणं- खट्वा इति। अत्र खट्व शब्दात् शप् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे खट्व आ इत्यवस्थायाम् सवर्णदीर्घे खट्वा इति जाते एकादेशत्वात् टाप्त्वाभावे आबन्तत्वाभावात् **हलङ्याब्भ्यि** इत्यादिसूत्रेण सलोपस्य अप्राप्तौ अनेन परादिवद्भावेन आकारस्य आवन्तत्वात् सकारलोपो भवति।

इत्थम् अनेन सूत्रेण प्रार्च्छति इत्यत्र रेफस्य पूर्वान्तवद्भावेन पदान्तत्वं सिद्धम्, पदान्तत्वे च उत्तर सूत्रेण प्राप्तं विसर्गविधायकं सूत्रम् उपस्थापयति। तथाहि-

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८.३.१५ खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते। इति विसर्गे प्राप्ते। अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः। उभयथर्क्षु (सू.३६३०), कर्तरि चर्षिदेवतयोः (सू. ३१६७) इत्यादिनिर्देशात्। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धातो इति योग विभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम्। तेन ऋत्यक (सू. ९२) इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति।

संस्कृतव्याख्या- खर.........। विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयं वर्तते। खर् च अवसानं च इति खरवसाने तयोः खरवसानयोः इति सप्तम्यन्तं पदम्, विसर्जनीयः इति प्रथमान्तं पदम्। **रोरि** इत्यतः र इति षष्ठयन्तं पदमनुवर्तते। तच्च अधिकृतस्य पदस्य इत्यस्य विशेषणत्वेन प्रयुज्यते। विशेषणत्वात् तदन्तग्रहणेन रेफान्तस्येत्यर्थो लभ्यते। इत्थं खरि अवसाने च परतः रेफान्तस्य पदस्य इत्यर्थः। **अलोऽन्त्यस्य** इति परिभाषासूत्रबलात् अन्त्यग्रहणेन पदान्तस्य रेफस्य स्थाने इत्यर्थः। खरि, अवसाने इत्यनयोः सप्तम्यन्तत्वात् खरि परे अवसाने च इत्यर्थः। अवसानञ्चात्र अभावरूपं बुद्धिकृतं, तस्य परत्वम्।

एवं सर्वमादाय सूत्रस्यार्थो भवति यत्- खरि परे अवसाने च सति पदान्तस्य रेफस्य स्थाने विसर्गो भवति इति। इत्थम् उपार् छति इत्यत्र रेफस्य स्थाने विसर्गः प्राप्नोति पद्म् अन्तवद्भावेन पदान्तत्वं प्राप्तस्य रेफस्य विसर्गो न भवतीति तत्कथमिति चेत् प्रमाणमुपस्थापयन् कथयति मूले- **उभयथर्क्षुरित्यादिः।** अर्थात् अन्तवद्भावेन पदान्तत्वे विसर्गे कर्त्तव्ये उभयथर्क्षुरित्यादौ अपि विसर्गस्य निर्देशः कर्तव्य आसीत् तथा न कृतन्तेन ज्ञायते यद् अन्तवद्भावेन पदान्तत्वे रेफस्य न विसर्ग इति। अत्रेदमाशङ्कते- सूत्रे धातौ इति ग्रहणं व्यर्थम्, उपसर्गात् इति कथनेनैव तस्य क्रियायोगे एव विधानात् आक्षेपेणैव धातोर्ग्रहणं सिद्धम्। कथं धातुग्रहणम् इति। अत्रोच्यते मूले **योगविभागेनेत्यादि।** योगशब्दोऽत्र सूत्रपर्यायः तस्य विभागात्। अर्थात् **उपसर्गादृति** धातौ इति च विभागं कृत्वा इत्यस्यानुवृत्तिः। उसर्गात् इत्येकं सूत्रं धातौ इत्यपरं सूत्रं भविष्यति एतेन उपसर्गादृतिसूत्रं प्रबाध्य प्रकृतिभावविधायकं सूत्रमपि यदि प्रवर्तेत तदा तस्यापि ''धातौ'' इत्यनेन सूत्रेण बाधो भविष्यति। फलतः तत्र वृद्धिरेवन प्रकृतिभाव इति।

प्रार्च्छति- प्र+ऋच्छति इत्यत्र **आद्गुण** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **उपसर्गादृति धातौ** इति सूत्रेण अकारऋकारयोः स्थाने वृद्धौ, **उरण् रपर** इति सूत्रेण रपरत्वे आर् कृते प्रार्च्छति इत्यवस्थायाम्, **अन्तादिवच्च** इति सूत्रेण अन्तवद्भावे पदान्तत्वे रेफस्य स्थाने **खरवसानयोर्विसर्जनीय** इति सूत्रेण विसर्गे प्राप्ते, **उभयर्थक्षु, कर्तरि चर्षिदेवतयोः** इत्यादि निर्देशात् विसर्गाभावे वर्णसम्मेलने च प्रार्च्छति इति रूपं सिद्ध्यति।

उपार्च्छत्= उप+ऋच्छत्= पूर्ववदेवसिद्धिः।

वा सुप्यापिशले ६.१.९२ अवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिरेकादेशो वा स्यात्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्। प्रार्षभीयति। प्रर्षभीयति। सावर्ण्याद् लृवर्णस्य ग्रहणम्, उपाल्कारीयति, उपल्कारीयति। तपत्वाद्दीर्घे न- उप ॠकारीयति- उपर्कारीयति।

संस्कृतव्याख्या- वा सुपि आपिशले इति सूत्रस्य पदविभागः। अत्र **आद् गुणः** इति सूत्रात् आत् इत्यस्य **वृद्धिरेचि** इति सूत्रात् वृद्धिः इत्यस्य चानुवत्तिर्भवति **उपसर्गादृतिधातौ** इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्याधिकारः। सुपि इति ऋति, धातौ इत्यनयोर्विशेषणम्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्, अर्थात् सम्मानार्थम्। एतेन अवर्णान्तात् उपसर्गात् ऋकारादौ सुप्प्रकृतिकधातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने विकल्पेन वृद्धिरेकादेशो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। आपिशल आचार्यस्याप्ययमर्थः संमत इत्यादरलाभार्थम्, आपिशलिग्रहणम् इति। **प्रार्षभीयति, पर्षभीयति** प्र+ऋषभीयति इत्यर्थे **आद्गुणः** इति गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **वा सुप्यापिशलेः** इति सूत्रेण विकल्पेन वृद्धौ रपरत्वे अकारऋकारयोः स्थाने आर् कृते वर्णसम्मेलने **प्रार्षभीयति** विकल्पपक्षे **आद्गुण** इति सूत्रेण गुणे प्रर्षभीयति इति रूपं सिद्ध्यति।

ऋकार लृकारयोः सावर्ण्यात् लृवर्णस्यापि ग्रहणं तेन **प्राल्कारीयति प्रल्कारीयति** इति रूपं भवति।

उप ॠकारयति इत्यत्र दीर्घ ऋकारे परे न वृद्धिः, ऋति इत्यत्र तपरकरणात्। एतेन उपर्कारीयति इत्येव रूपं भवति।

एङि पररूपम् ६.१.९४ अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। उपोषति। इह वा सुपि इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेनेङादौ सुब्धातौ वा, उपेडकीयति, उपैडकीयति। प्रोधीयति, प्रौधीयति। एवे चानियोगे (वा ३६३१) नियोगोऽवधारणम्। क्वेव भोक्ष्यसे। अनवक्लृप्तावेवशब्दः। अनियोगे किम्- तवैव।

संस्कृतव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। एङि इति सप्तम्यन्तं निमित्तवाचकं पदम्, पररूपम् इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। अस्मिन् सूत्रे **उपसर्गादृति धातौ** इत्यतः उपसर्गात् इति धातौ इति च अनुवर्तते। **आद्गुण** इत्यतश्च आत् इत्यप्यनुवर्तते, आत् इति पदम् उपसर्गात् इत्यस्य विशेषणम्, विशेषणत्वाच्च तदन्तविधिः। एङ् इति प्रत्याहारः तस्य वर्णविधित्वाद्, **यस्मिन्विधिस्तादावल्ग्रहणे** इति परिभाषया तदादिविधिः। इत्थं सर्वमादाय सूत्रस्यार्थो भवति यत्- अवर्णान्ताद् उपसर्गादेङादिधातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशः स्यादिति। इदं सूत्रं **वृद्धिरेचि** इति सूत्रस्य बाधकम्। तथाहि प्र+एजते= **प्रेजते,** उप+ओषति = **उपोषति** इति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् एडको मेषः तमात्मन इच्छति इत्यर्थे **एडकीयति** इत्यत्र एङादिधातोः सत्वाद् नित्यं पररूपमेव स्यात् **उपेडकीयति** इत्येकमेवरूपं, इष्यते च उपैडकीयति इति वृद्धिघटितमपि रूपं तत्कथं स्यादिति- अत्रोच्यते समाधानमुखेन मूले- **इह ''वा सुपि'' इत्यनुवर्त्येत्यादि।** अस्यायम्भाव इह-प्रकृतसूत्रे, **एङि पररूपम्** इत्यत्र पूर्वसूत्रात् **'वा सुपि'** इत्यस्यानुवृत्तिं विधाय वाक्यभेदेन पृथक् पृथक् वाक्यं कृत्वा सूत्रार्थः कर्तव्यः। तथाहि- एङादिसुब्धातौ परे विकल्पेन पररूपं स्यात् इत्यर्थोऽपि द्वितीयेन वाक्येन भविष्यति। तेन सुप्प्रकृतिक-एङादिधातौ विकल्पविधानात् उपेडकीयति, उपैडकीयति इत्युभयमपि रूपं भवतीति। एवमेव आत्मन ओधमिच्छति इत्यर्थेऽपि **ओधीयति** इत्यस्य सुप्प्रकृतिकएङादिधातुत्वात् विकल्पेन वृद्धौ **प्रोधीयति प्रौधीयति** इत्युमयमपि।

एवे चानियोगे। इदं वार्तिकं वर्तते। अत्रापि आत्, **एकः पूर्वपरयोः** पररूपम् इत्येतेषामन्वयः। अनियोगे इति वैषयिकं सप्तम्यन्तं पदम्। इत्थम् अवर्णान्तात् अनियोगे अर्थे एवशब्दे परे पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशः स्यादिति वार्तिकार्थो भवति। कस्तावद् अनियोग इति चेत् तस्य विवेचनं कुर्वन्नाह मूले- **नियोगोऽवधारणम्।** अवधारणं नाम-अन्ययोगव्यवच्छेदः एतेन अवधारणात् भिन्नेऽर्थे एवशब्दे परे पररूपमिति तात्पर्यम्। तत्र **क्वेव**

भोक्ष्यसे? इत्यादौ क्व एव इत्यत्र न निश्चिनुम इत्यर्थे वृद्धिं बाधित्वा पररूपे कृते क्वेव इति। अनवधारणम् इत्यर्थः। अवधारणे अर्थे तु वृद्धिर्भवत्येव। यथा **तवैव**= तव एव नान्यस्य इत्यर्थे वृद्धिरेव।

प्रेजते- प्र+एजते इत्यत्र गुणं प्रबाध्य **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण प्राप्तां वृद्धिं प्रबाध्य **एङि पररूपम्** इति सूत्रेण अकारएकारयोः स्थाने पररूपे कृते वर्णसम्मेलने **प्रेजते** इति रूपं भवति।

उपोषति- उप ओषति इत्यत्र **आद् गुण** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण वृद्धौ प्राप्तायां तामपि प्रबाध्य **एङि पररूपम्** इति सूत्रेण पररूपे वर्णसम्मेलने **उपोषति** इति रूपं सिद्ध्यति।

उपेडकीयति, उपैडकीयति उप+एडकीयति इत्यत्र, वृद्धिं बाधित्वा, **एङि पररूपम्** इत्यस्मिन् सूत्रे **वा सुपि** इत्यस्यानुवृत्तित्वाद् वाक्यभेदेन अनेन सूत्रेण सुप्प्रकृतिकएङादि धातौ परे विकल्पेन पररूपे उपेडकीयति विकल्पपक्षे वृद्धौ उपैडकीयति इति द्वयमपि रूपं भवति।

एवमेव प्र+ओधीयति इत्यत्र विकल्पेन पररूपे **प्रोधीयति, प्रौधीयति** इति रूपद्वयमपि सिद्ध्यति।

क्वेव भोक्ष्यसे- क्व+एव भोक्ष्यसे इत्यत्र **एवे चानियोगे** इति वार्तिकेन अनवधारणे (अनिश्चिते) अर्थे पररूपे अकारएकारयोः सकारदेशे वर्णसम्मेलने क्वेव इति रूपं भवति।

क्लृप्तेऽर्थे तु तय+एव इत्यवस्थायां वृद्धौ कृतायां **तवैव** इति रूपं भवति।

अचोऽन्त्यादि टि १.१.६४ अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्(वा. ३६३२)।तच्च टेः।शकन्धुः।कर्कन्धुः।कुलटा।सीमन्तः केशवेशे(वा. ३६३३)सीमान्तोऽन्यः। मनीषा। हलीषा। लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः। सारङ्गपशुपक्षिणोः (ग. १३६) साराङ्गोऽन्यः। आकृतिगणोऽयम्। मार्तण्डः। ओत्वोष्ठयोः समासे वा (वा. ३६३४) स्थूलोतुः, स्थूलौतु। बिम्बोष्ठः, बिम्बौष्ठः। समासे किम्- तवौष्ठः।

संस्कृतव्याख्या- अचो......। संज्ञासूत्रमिदम्। टिसंज्ञा अनेन क्रियते। अचः अन्त्यादि टि'' इति सूत्रस्य पदच्छेदः। अन्तेभव अन्त्यः, अन्त्य आदिर्यस्य सह अन्त्यादिः। अचः इत्यत्र निर्धारणे षष्ठी तत्र च जातौ एकवचनं तेन अच्त्वजातौ अर्थात् अचां मध्ये इति फलितार्थः। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् अचां (अचसमुदायस्य) मध्ये योऽन्त्योऽच् स आदौ यस्य तत्समुदायस्य टिसंज्ञा भवतीति। तद्यथा- मनस् इत्यत्र अच्समुदायः मनघटकौ अकारौ तयोऽन्त्यः नकारघटितोऽकारः सः सकारस्यादौ वर्तते तत्समुदाय अस् इति तस्य टिसंज्ञा।

शकन्ध्वा- इदं वार्तिकम्। अत्र **एकः पूर्वपरयोः** पररूपम् इत्यनयोरन्वयः। इत्थं शकन्ध्वादिषु तत्सिद्ध्यर्थं पूर्वपरयोः स्थाने पररूपं वक्तव्यम् इति वार्तिकार्थः। एतेन शकन्ध्वादिशब्दानां टेः अचि परे, टे परस्य अचश्च स्थाने पररूपं भवतीति। शकन्ध्वादिगणं पठति- **शकन्धुः कर्कन्धु** इत्यादिः।

सीमन्त..........। गणान्तर्गतवार्तिकम् एतत् पठितमस्ति। केशानां वेशः सन्निवेश विशेषः तस्मिन् गम्ये (बोध्ये) सीमन् शब्दस्य टेः अन् इत्यस्य अन्तशब्दस्य पूर्वाकारस्य च स्थाने पररूपं भवतीति वार्तिकार्थः। **सीमन्तः** इति। अन्यत्र तु सीमन् अन्त इत्यवस्थायां समासत्वात् नकारलोपे सीम अन्त इत्यवस्थायां दीर्घे सीमान्त इति ग्रामान्तप्रदेश इत्यर्थः।

सारङ्ग........। इदमपि गणान्तर्गतपठितं वार्तिकम्। सारशब्द उत्कृष्टे। साराणि अङ्गानि यस्य इति विग्रहे ''सार अङ्ग'' इति जाते पशुपक्षिणोरर्थविशेषे पररूपं भवतीति वार्तिकार्थः। तेन सारङ्गः **चातकः, हरिण** इति। अन्यत्र साराङ्गः।

आकृतिगणोऽयम्- आकृत्या एव जातीयकतया निर्णेतव्योऽयं गण इत्यर्थः। अस्याम्भावः लोकप्रयोगानुसारेण

एतादृशा अन्येऽपि शब्दा अत्र निवेशनीया इति। तद्यथा– **मार्तण्ड** इति। मृतम् अण्डं यस्य स इति विग्रहे मृत अण्ड इत्यवस्थायां सवर्णदीर्घं बाधित्वा अनेन पररूपम् ततः अपत्ये मृतण्ड शब्दात् अण् प्रत्यये मार्तण्ड इति।

ओत्वोष्ठयो.....। अवर्णात् ओतु शब्दे ओष्ठशब्दे च परे पूर्वपरयोः एचः स्थाने समासे विकल्पेन पररूपं वक्तव्यमिति वार्तिकार्थः। स्थूल ओतुः स्थूलोतुः, विकल्पपक्षे स्थूलौतुः इति– (ओतु, विडालः, मार्जारः) एवमेव बिम्बफलवत् रक्तवर्णौ ओष्ठौ यस्य स इति विग्रहे बिम्ब ओष्ठ इत्यवस्थायां **बिम्बोष्ठः, बिम्बौष्ठ** इति रूपद्वयमपि। समासाभावे तु वृद्धिरेव तव ओष्ठः– तवौष्ठ इति।

शकन्धुः– शक+अन्धु इत्यत्र **अचोऽन्त्यादि** टि इति सूत्रेण शक इत्यस्य अकारस्य टिसंज्ञायां, **शकन्ध्वादिषुपररूपं वाच्यम्,** इति वार्तिकेन पररूपे कृते शकन्धुः इति रूपं सिद्ध्यति।

कर्कन्धुः– कर्क+अन्धु इत्यत्र टिसंज्ञायां शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् इति वार्तिकेन पररूपे **कर्कन्धुः** इति।

कुलटा– कुल+अटा इत्यत्र दीर्घं प्रबाध्य **अचोऽन्त्यादि टि** इति सूत्रेण टिसंज्ञायां **शकन्ध्वादिषुपररूपं वाच्यम्** इति वार्तिकेन पररूपे कुलटा इति रूपं सिद्ध्यति।

सीमन्तः– केशवेशे अर्थे सीमन् अन्त इत्यवस्थायाम्, **अचोऽन्त्यादि टि** इति सूत्रेण अन् इत्यस्य टिसंज्ञायां **सीमन्तः केशवेशे** इति वार्तिकेन टेः पररूपे वर्णसम्मेलने सीमन्त इति रूपं भवति।

मनीषा– मनस्+ईषा इत्यत्र **अचोऽन्त्यादि टि** इति सूत्रेण अस् इत्यस्य टिसंज्ञायां **शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्** इति वार्तिकेन पररूपे मनीषा इति रूपं सिद्ध्यति।

हलीषा– हल+ईषा इत्यत्र **आद्गुण** इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य टिसंज्ञायां **शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्** इति वार्तिकेन पररूपे हलीषा इति रूपं सिद्ध्यति।

पतञ्जलिः– पतत्+अञ्जलि इत्यवस्थायाम् **अचोऽन्त्यादि** टि इति सूत्रेण अत् इत्यस्य टिसंज्ञायां **शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्** इति वार्तिकेन टेः पररूपे कृते वर्णसम्मेलने पतञ्जलि इति रूपं भवति।

मार्तण्डः– मृत+अण्ड इत्यवस्थायां दीर्घं प्रबाध्य शकन्ध्वादिगणस्य आकृतिगणत्वात् **शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्** इति वार्तिकेन पररूपे इति मृतण्ड इति जाते मृतण्डस्य अपत्यम् इत्यर्थे अण् प्रत्यये मार्तण्ड इति रूपं भवति।

स्थूलोतुः, स्थूलौतुः– स्थूल+ओतुः इत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा टिसंज्ञायां **शकन्ध्वादिगण**पठितेन **ओत्वष्ठयोः समासे** वा इति वार्तिकेन विकल्पेन पररूपे स्थूलोतुः इति विकल्पपक्षे वृद्धौ च स्थूलौतुः इति रूपं सिद्ध्यति।

बिम्बोष्ठः, बिम्बौष्ठः– बिम्ब+ओष्ठ इत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा, टिसंज्ञायां, शकन्ध्वादि गणपठितेन **ओत्वोष्ठयोः समासे** वा इति वार्तिकेन विकल्पेन पररूपे कृते बिम्बोष्ठः विकल्पपक्षे वृद्धौ बिम्बौष्ठः इति रूपं सिद्ध्यति।

ओमाङोश्च ६.१.९५ ओमि आङि च चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवायों नमः। शिव एहि– शिवेहि।

संस्कृतव्याख्या– वृद्धेः दीर्घस्य च बाधकं सूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयमस्ति। ओमाङो इति ओम् च आङ् च तयोः इत्यर्थे सप्तमीद्विवचनान्तं पदम्। च इत्यव्ययपदम्। अत्र **आद्गुण** इति सूत्रात् आत् इत्यस्य **एङि पररूपम्** इत्यतः पररूपस्य चानुवृत्तिर्भवति। **एक पूर्वपरयोः** इत्यस्याधिकारः। इत्थम् अवर्णात् ओमि आङि च परे पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। **तद्यथा** शिवाय ओं नमः इत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा अनेन पररूपे शिवायों नमः। एवमेव शिव एहि इत्यत्र पररूपे शिवेहि इति।

शिवायों नमः– शिवाय+ओं नमः इत्यत्र **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण वृद्धौ प्राप्तायाम् **ओमाङोश्च** इति सूत्रेण ओकारोकारयोः स्थाने पररूपे कृते शिवायों नमः इति रूपं सिद्ध्यति।

शिवेहि- शिव आ इहि इत्यत्र अन्तरङ्गत्वात् पूर्वम् **आदगुण** इति सूत्रेण आकारेकारयोः स्थाने गुणे कृते शिव एहि इति जाते, **अन्तादिवच्च** इति सूत्रेण पूर्वान्तवद्भावे **ओमाङोश्च** इति सूत्रेण अकारस्य एकारस्य च स्थाने पररूपे इति शिवेहि इति रूपं सिद्ध्यति।

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ६.१.९८ ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। पटत् इति पटिति। एकाचो न (वा. ३६३७) श्रदिति।

संस्कृतव्याख्या- अत्र सूत्रे पदत्रयं विद्यते। अव्यक्तानुकरणस्य इति षष्ठ्यन्तं, अतः इति पञ्चम्यन्तम्, इतौ इति सप्तम्यन्तं पदम्। न व्यक्तम् अव्यक्तम् तस्य अनुकरणम् अव्यक्तानुकरणं, तस्य इत्यर्थे नञ्गर्भषष्ठीतत्पुरुषसमासघटितं पदम्। अव्यक्तः= अस्फुटवर्णविभागः। अतः इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् अव्यवहितपरस्य इत्यर्थो, इतौ इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् इति परे इत्यर्थः। **एङि पररूपम्** इति सूत्रात् पररूपम् इत्यनुवर्तते। इत्थम् अव्यक्तअनुकरणवाचकस्य शब्दस्य अवयवस्य अत् इत्यस्मात् इति परे पररूपमेकादेशः स्यादिति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा पटत् इति इत्यत्र अव्यक्तानुकरणशब्दावयव अत् इति तस्मात् इकारे परे अत् इत्यस्य पररूपे पटिति इति।

एकाचो न......। एक अच् यस्य स एकाच् तथाभूतस्यानुकरणस्य उक्तपररूपं न भवतीति वार्तिकार्थः। तद्यथा- श्रत् इति इत्यत्र एकाच्त्वात् अव्यक्तानुकरणस्य इति सूत्रेण प्राप्तं पररूपम् अनेन बाध्यते, ततः जश्त्वे कृते श्रदिति रूपं भवति।

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ६.१.९९ आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात्। अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात्। डाचि बहुलं द्वे भवतः (वा. ४६९१) इति बहुलवचनाद् द्वित्वम्।

संस्कृतव्याख्या- अव्यक्तस्यानुकरणस्यापवादभूतं सूत्रमिदम्। तथाहि **पत्पटत् इति** इत्यत्र **अव्यक्तानुकरणस्य** इत्यनेन पररूपे पटत्पटिति रूपं स्यात् इष्यते च पटत्पटेति तस्मात् सूत्रमिदमुपस्थापयति **नाम्रेडितेत्यादि।**

न आम्रेडितस्य अन्त्यस्य तु वा इति सूत्रस्य पदविभागः। अत्र अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ इति पररूपम् इति **एकः पूर्वरूपयोः** इति चानुवर्तते। एतेन सर्वेषामन्वयेन आम्रेडितस्य अव्यक्तानुकरणस्य अवयवो य अत् शब्दः, तस्य इति शब्दे परे पररूपं न स्यात्, अन्त्यस्य तु वा। अर्थात् अत् शब्दान्तस्य तकारस्यैव इकारस्य च पररूपं वा स्यात् न तु अकारस्यापि इति सूत्रार्थो भवति। तद्यथा पटत् पटत् इत्यवस्थायाम्

पटत् इत्यत्र कथं द्वित्वमिति जिज्ञासायां वार्तिकमुपस्थापयति **डाचि बहुलमित्यादि।** अस्येदं तात्पर्यं यत् डाचि प्रत्यये परे बहुलं द्वित्वं भवतीति। अत्र बहुलग्रहणात् क्वचित् डाच् प्रत्ययाभावेऽपि द्वित्वे न दोषः। पटत् पटत् इत्यवस्थायाम्

तस्य परमाम्रेडितम् ८.१.२ द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात्। पटत्पटेति।

संस्कृतव्याख्या- संज्ञासूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयं वर्तते। तस्य इति षष्ठ्यन्तं परम् इति प्रथमान्तम्, आम्रेडितम् इति च प्रथमान्तं विधेयं पदम्। इदं सूत्रं **सर्वस्य** द्वे इत्यस्मात् अनन्तरं पठितं वर्तते। अतः तस्य इति पदेन द्विरूक्तस्य इत्यर्थो लभ्यते। इत्थं द्विरूक्तस्य परं रूपम् आम्रेडितसंज्ञकं भवतीति सूत्रार्थः। तद्यथा पटत् पटत् इति अत्र परस्य आम्रेडितसंज्ञायाम् पररूपे पटत्पट इति जाते आद्‌गुण इति सूत्रेण गुणे पटत्पटेति भवति।

पररूपाभावपक्षे पटत्पटत् इति, इत्यवस्थायाम् तकारस्य दकारं विधातुमग्रिमं सूत्रमुपस्थापयति-

झलां जशोऽन्ते ८.२.३९ पदान्ते झलां जशः स्युः। पटत्पटदिति।

संस्कृतव्याख्या- झलां जश अन्ते इति सूत्रस्य पदविभागः। झलाम् इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् **''षष्ठीस्थाने**

योगा बोध्या'' इति परिभाषया स्थाने इत्यर्थो लभ्यते जश इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्, अन्ते इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र पदस्य अधिकारः एतेन पदान्ते झल्प्रत्याहास्थानां वर्णानां स्थाने जश् भवति इति सूत्रार्थः। स्थनसाम्यात् तकारस्य जश्त्वे दकारे कृते तटत्पटदिति।

पटत्पटेति- पटत्पटदिति अव्यक्तानुकरणवाचकात् पटत् इत्यस्मात् इति शब्दे परे, **पटत् इति** इत्यवस्थायाम् **डाचि बहुलं द्वे भवतः** इति वार्तिकेन बहुलग्रहणात् द्वित्वे ''पटत् पटत्'' इति जाते **तस्य परमाम्रेडितम्** इति सूत्रेण परस्य आम्रेडितसंज्ञायाम् **अव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ** इति सूत्रेण पररूपे प्राप्ते, **नाम्रेडितस्य तु वा** इति सूत्रेण अत् भागस्य पररूपस्य निषेधे तकारमात्रस्य पररूपे पटत्पट इति जाते **आद्गुण** इति सूत्रेण गुणे पटत्पटेति इति रूपं सिद्ध्यति पररूपाभावपक्षे पटत्पटत् इति इत्यवस्थायां **झलां जशोऽन्ते** इति सूत्रेण तकारस्य स्थानसाम्यात् जश्त्वे दकारे कृते वर्णसम्मेलने पटत्पटदिति रूपं भवतीति।

अकः सवर्णे दीर्घ ६.१.१०१ अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। अचि किम्। कुमारी शेते। नाज्झलौ (सू. १३) इति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः, ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः। अकः- किम् हरये। 'अकोऽकि दीर्घः' इत्येव सुवचम्। ''ऋति सवर्णे ऋ वा'' (वा. ३६४०) होतृकारः, होतॄकारः। लृति सवर्णे ऌ वा होत्लृकारः। पक्ष ऋकार सावर्ण्यात् होतॄकारः। ऋति ॠ वा लृति वा ''इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम्। आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ, तयोरेका मात्रा अभितोऽज्भक्तेरपरा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ, शेषं प्राग्वत्। इहोभयत्रापि ''ऋत्यकः'' (सू. ९२) इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते।

संस्कृतव्याख्या- अक.......। सूत्रे पदत्रयं वर्तते। अकः इति पञ्चम्यन्तं पदं, सवर्णे इति सप्तम्यन्तं दीर्घ इति प्रथमान्तं विधेयं पदम् **इको यणचि** इत्यतः अचि इत्यनुवर्तते। तस्य च सवर्णे इत्यनेन सहान्वयो भवति। **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्याधिकारः। अक इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् **अकः अव्यवहितोत्तरस्य** इत्यर्थो लभ्यते। एतेन अकः अव्यवहितोत्तरे सवर्णे अचि परे पूर्वपरयोः स्थाने सवर्णदीर्घएकादेशो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा- दैत्य अरि इत्यवस्थायाम् द्वयोरकारयोरेको दीर्घ आकारादेशो भवति स्थानसाम्यात् । श्री ईश इत्यत्र ईकारादेशः। विष्णु उदय इति स्थिते ऊकारादेश इति। सूत्रे अचि इत्यस्यानुवृत्तिः तस्य किं प्रयोजनम् इति जिज्ञासायामुत्तरति मूले **अचि किम्**- कुमारी शेते। अस्यायं भावः अचि इत्यस्यानुवृत्तेरभावात् अकः सवर्णे दीर्घः इत्यर्थे कुमारी शेते इत्यादौ ईकारशकारयोः स्थानप्रयत्नसाम्यात् सवर्णसंज्ञायां सवर्णेपरे दीर्घ ईकारः एकादेशः स्यात् तन्निवृत्यर्थम् अचि इत्यस्यानुवृत्तिरिति।

अत्र पुनरिदमाशङ्कते यत् ईकारशकारयोः स्थानप्रयत्नसाम्येऽपि न सावर्ण्यं **नाज्झलौ इति सूत्रनिषेधात्।** अतः ''कुमारी शेते'' इत्यादौ अकः सवर्णे इत्यस्याप्रवृत्तौ अचि इत्यस्यानुवृत्तिर्व्यथा इति। तत्समाधातुं मूले कथयति- **नाज्झलौ इत्यादि**। अर्थात् नाज्झलौ इति सूत्रेण सावर्ण्यनिषेधो वर्णसमाम्नायिकानामेव, न तु दीर्घप्लुतादीनाम्, अतः दीर्घ ईकारशकारयोः सावर्ण्यात् कुमारी शेते इत्यादौ सावर्ण्यसम्भवात् अच् परत्वे दीर्घादिवारणाय अचि इत्यस्यानुवृत्तिः कर्त्तव्येति। किञ्च नाज्झलौ इति सूत्रप्रवृत्तिदशायां ग्रहणकशास्त्रस्य **अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः** इत्यस्य अभावात् न दीर्घादीनां ग्रहणम्। अतः सावर्ण्यनिषेधाभावेन तद्वारणाय अचि इत्यनुवृत्तिः कर्त्तव्येति।

एवमेव सूत्रे अकः इति ग्रहणाभावे हरे ए इत्यत्रापि सवर्णदीर्घः स्यात् तद्वारणारय अक्ग्रहणमावश्यकम्।

अकोऽकि इत्येव सुवचम् ''अकः सवर्णे दीर्घः'' इत्यस्य सूत्रस्य स्थाने अकोऽकि दीर्घः ''इति कथनेनैव दीर्घे सिद्धे तदेव वक्तव्यम्। ''अकः अकि'' इत्यनयोः यथासंख्यमन्वयः। सवर्णग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवम्, अच् इत्यनुवृत्तिरपि न कर्त्तव्येति भट्टोजिदीक्षितस्य तात्पर्यमिति।

ऋति सवर्णे......। वार्तिकमिदम्। **अकः सवर्णे दीर्घ** इति सूत्रात् अनुवृत्तेन सवर्णपदेन सह योजयित्वा

वार्तिकम् इदं पठितम्। अक इत्यनुवर्तते। **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्य अधिकार। ऋति इति सप्तम्यन्तं पदं तेन ऋति परे इत्यर्थ। ऋ इति विधेयं पदम्, वा इति विकल्पबोधकम्, इत्थम् अकः सवर्णे ऋति परे पूर्वपरयोः स्थाने विकल्पेन ऋ इत्येकादेशः स्यादिति वार्तिकार्थः। होतृकारः, होतॄकार इति।

लृति सवर्णे......। इदमपि वार्तिकम्। सवर्णे लृकारे परे पूर्वपरयोः स्थाने विकल्पेन लृ इत्येकादेशो भवति। होत्लृकारः पक्षे ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने **अकः सवर्णे दीर्घ** इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे ऋकार एव तेन होतृकार इत्येव।

''ऋति ऋ वा लृति लृ वा'' इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम्, मूलोक्तस्य अस्यायम्भावो यत् **ऋति सवर्णे ऋ वा लृति लृ वा** इत्युभयोः वार्तिकयोः विधेयात्मके प्रत्येकं द्विमात्रिकम्। अर्थात् ऋ वर्णे रेफद्वयम्। व्यञ्जनवर्णः अर्धमात्रात्मकः, द्वौ अर्धमात्रात्मकौ वर्णौ संयोज्य एकमात्रात्मको भवति, ततो अज्भक्ति (अचवर्णात्मक) ऋ वर्णस्य एकमात्रा। इत्थम् रेफद्वयस्य ह्रस्वः अकारश्चेति द्विमात्रिकः आदेशो भवतीति। द्वितीयस्य मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत्। अर्थात् द्वितीये वार्तिके विधेयो लृ वर्णः, तत्रापि लकारद्वयं शेषं प्राग्वत्। इत्थम् होतृकार, होतॄकार। होत्लृकार होतॄकार इति रूपं भवति।

इह उभयत्रापि पाक्षिकः प्रकृतिभावोऽपि अग्रे वक्ष्यते। तत्र होतृ ऋकारः, होतृ लृकार इत्येवं रूपं भवति।

दैत्यारिः- दैत्य+अरि इत्यत्र **अकः सवर्णे दीर्घः** इति सूत्रेण पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घे वर्णसम्मेलने **दैत्यारि** इति रूपं सिद्ध्यति।

श्रीशः- श्री+ईश इत्यत्र **इको यणचि** इति सूत्रेण प्राप्तं यणं प्रबाध्य **अकः सवर्णे दीर्घ** इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे श्रीशः इति रूपं सिद्ध्यति।

विष्णूदयः= विष्णु+उदय इत्यत्र **अकः सवर्णेदीर्घः** इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे विष्णूदय इति।

होतृकार, होतॄकारः= होतृ+ऋकारः इत्यत्र **अकः सवर्णेदीर्घः** इति सूत्रेण नित्यं दीर्घे प्राप्ते तं प्रबाध्य **ऋति सवर्णे ऋ वा** इति वार्तिकेन विकल्पेन पूर्वपरयोः स्थाने ऋकारादेशे वर्णसम्मेलने होतृकार इति विकल्पपक्षे **अकः सवर्णे दीर्घ** इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे होतॄकार इति रूपं सिद्ध्यति।

होत्लृकार= होतॄकारः होतृ+लृकार इति स्थिते **लृति ल वा** इति वार्तिकेन विकल्पेन लृकारादेशे वर्णसम्मेलने होत्लृकारः, विकल्पपक्षे **अकः सवर्णे दीर्घः** इति सूत्रेण सावर्ण्यात् सवर्णदीर्घे ऋकारादेशे होतॄकार इति रूपं भवति।

एङः पदान्तादति ६.१.१०९ पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽव। विष्णोऽव।

संस्कृतव्याख्या- एङः पदान्तात् अति इति सूत्रस्य पदविभागः। एङ इति पञ्चम्यन्तं पदम्, पदान्तात् इति पञ्चम्यन्तम्, अति इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र **अमि पूर्वः** इत्यतः पूर्व इत्यस्य अनुवृत्तिर्भवति। **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्य अधिकारः। इत्थं पदान्तात् एङात् ह्रस्वे अकारे परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूप एकादेशो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा- हरे अव इत्यत्र अयादेशं बाधित्वा पूर्वरूपमेकारः। ''विष्णो अव'' इत्यत्र अवादेशं बाधित्वा पूर्वरूपमोकारः। **हरेऽव। विष्णोऽव** इति।

हरेऽव- हरे अव इत्यवस्थायाम् **एचोऽयवायावः** इति सूत्रेण अयादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य **एङः पदान्तादति** इति सूत्रेण पूर्वरूपे वर्णसम्मेलने हरेऽव इति रूपं सिद्ध्यति।

विष्णोऽव विष्णो अव इत्यत्र **एचोऽयवायाव** इति सूत्रेण अवादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य **''एङः पदान्तादति''** इति सूत्रेण पूर्वरूपे वर्णसम्मेलने विष्णोऽव इति रूपं सिद्धम्।

सर्वत्र विभाषा गो ६.१.१२२ लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते। गो अग्रम्, गोऽग्रम्। एङन्तस्य किम्? चित्रग्वग्रम्। पदान्ते किम्? गोः।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रे पदत्रयं वर्तते। सर्वत्रेति त्रलप्रत्ययान्तम् अव्ययम्, विभाषा इति प्रथमान्तं गोः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र **एङः पदान्तादति** इत्यतः पदान्तात् इत्यनुवर्त्य तस्य सप्तम्यां विपरिणामः क्रियते तेन पदान्ते इति लभ्यते। एङः अति इत्यनयोरप्यनुवृत्तिः **प्रकृत्यान्तः पादम्** इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते। पूर्वसूत्रात् यजुषि इति क्रयप्राप्तस्यार्थस्य निवृत्तिः तत्सूचनाय सूत्रे सर्वत्र इत्युपात्तम्, एतेन लोके वेदे च इत्यर्थो लभ्यते। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत्- लोके वेदे च पदान्ते विद्यमानस्य एङन्तस्य गोशब्दस्य विकल्पेन प्रकृतिभावो भवति ह्रस्वे अकारे परे इति। तद्यथा- **गो** अग्रम्, **गोऽग्रम्** इति। सूत्रे एङन्तस्य ग्रहणं कथमिति चेत् कथयति- एङन्तस्य ग्रहणाभावे, **चित्रा गावो यस्य** इत्यर्थे समासे विभक्तिलोपे **चित्रगो** इत्यवस्थायां **गोस्त्रियो** इत्यादिना ह्रस्वे **चित्रगु** इति जाते ततः परे अग्रम् इति शब्दे सति चित्रगु अग्रम् इत्यवस्थायाम् **एकदेशविकृतमनन्यवत्** इति परिभाषया गो शब्दत्वेनैव ग्रहणात् प्रकृतिभावः स्यात् तद्वारणाय एङ्ग्रहणमावश्यकम् इति। एवमेव पदान्ते इति कथनेन **गोः** इत्यत्र **गो अस्** इत्यवस्थायाम् अपदान्तत्वात् प्रकृतिभावो न भवति इति।

गो अग्रम्, गोऽग्रम्- गो+अग्रम् इत्यत्र **एचोऽयवायाव** इति सूत्रेण अवादेशे प्राप्ते, तं प्रबाध्य **एङः पदान्तादति** इति सूत्रेण नित्यं पूर्वरूपे प्राप्ते तमपि प्रबाध्य **सर्वत्र विभाषा गो** इति सूत्रेण विकल्पेन प्रकृतिभावे गो अग्रम्, विकल्पपक्षे पूर्वरूपे कृते गोऽग्रम् इति रूपं सिद्ध्यति।

अवङ् स्फोटायनस्य ६.१.१२३ अति इति निवृत्तम्। अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रम्। पदान्ते किम् गवि। व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः।

संस्कृतव्याख्या- अत्र पदद्वयं वर्तते। अवङ् इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। स्फोटायनस्य इति षष्ठ्यन्तम् आचार्यस्य नामवाचकः (तस्य मते इतिशेषः। अत्र एङ्ः पदान्तादति इत्यस्मात् पदान्तात् इत्यस्य अनुवृत्तिस्तस्य षष्ठ्यन्ततया विभक्तिविपरिणामः। पूर्वतः अनुवृत्तस्य अति इत्यस्य निवृत्तिः। अवङ् इत्यस्य ङित्वात् अन्त्यस्य स्थाने विधीयते। इत्थं पदान्ते एङ्न्तात् गोशब्दात् अचि परे विकल्पेन अवङादेशो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। गवाग्रम् इति। गो अग्रम् इति स्थिते गकारादोकारस्यावङ्। सूत्रे पदान्ते इति कथनेन सप्तम्येकवचने गोशब्दात् ङि विभक्तौ, अनुबन्धलोपे गो इ इत्यवस्थायाम्, अपदान्तत्वात् न अवङादेशः अवादेशे च गवि इति रूपं निष्पद्यते।

व्यवस्थितविभाषया गवाक्ष इति। अस्यायम्भावः क्वचित् भवति इत्यंश एव प्रवर्तते, क्वचितु न भवतीत्यंश एव क्वचित्तु उभयम् इत्येवं प्रकारेण लक्ष्यानुसारं प्रवृत्ता व्यवस्था **व्यवस्थितविभाषा** इत्युच्यते। इयं विभाषा ''**सर्वत्रविभाषा गोः**'' इत्यत्राश्रीयते। तेन **गवां किरणानाम्** अक्षीव इति विग्रहे गो अक्ष इत्यवस्थायाम् अवङादेशे गवाक्षः इति भवति।

गवाग्रम्- गो अग्रम् इत्यत्र **एङः पदान्तादति** इति सूत्रेण पूर्वरूपे प्राप्ते तं प्रबाध्य **सर्वत्र विभाषा** गोः इति सूत्रेण प्रकृतिभावे प्राप्ते, तमपि प्रबाध्य **अवङ् स्फोटायनस्य** इति सूत्रेण विकल्पेन ओकारस्य स्थाने अवङादेशेऽनुबन्धलोपे गव अग्रम् इति जाते, **अकः सवर्णे दीर्घः** इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे **गवाग्रम्** इति रूपं भवति।

गवाक्ष- गवाम् अक्षि इव इत्यर्थे समासे, समासान्तअच्प्रत्यये गो अक्ष इति जाते व्यवस्थितविभाषया **सर्वत्र विभाषा गोः** इत्यस्य अप्राप्तौ **अवङ् स्फोटायनस्य** इति सूत्रेण अवङादेशेऽनुबन्धलोपे गव अक्ष इति जाते **अकः सवर्णे दीर्घः** इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे गवाक्ष इति रूपं भवति।

इन्द्रे च ६.२.१२४ गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः।

संस्कृतव्याख्या– पूर्वसूत्रबाधकमिदं सूत्रम्। अनेन नित्यम् अवङादेशः। अत्र **सर्वत्र विभाषा गोः** इत्यस्मात् गोः इत्यस्य, **अवङ् स्फोटायनस्य** इत्यतः अवङ् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एतेन इन्द्रशब्दे परे गो शब्दस्य ओकारस्य अवङादेशो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा **गवेन्द्रः** गो+इन्द्र इत्यत्र **अवङ् स्फोटायनस्य** इति सूत्रेण विकल्पेन अवङादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य इन्द्रे च इति सूत्रेण नित्ये अवङादेशेऽनुबन्धलोपे गव इन्द्र इत्यवस्थायाम् **आद्गुणः** इति सूत्रेण गुणे वर्णसम्मेलने च गवेन्द्र इति।

इति राजधरमिश्रकृतया संस्कृतव्याख्यया सहितम् अच्सन्धिप्रकरणं सम्पूर्णम्